نەخۆشییە مرۆڤژەلییەکان

Zoonotic Diseases

دکتۆر فەرەیدون عەبدولستار
کۆلێژی پزیشکی ڤێتێرینەری
زانکۆی سلێمانی

چاپی یەکەم
٢٠١٥

نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان

Zoonotic Diseases

دکتۆر فەرەیدون عەبدولستار
کۆلیژی پزیشکی ڤێترینەری
زانکۆی سلێمانی

چاپی یەکەم
٢٠١٥

- نوسەر: دكتۆر فەرەیدون عەبدولستار.
- ناوی كتێب: نەخۆشییە مرۆژەلییەكان.
- نۆبەی چاپ: چاپی یەكەم ٢٠١٥.
- چاپخانە: ڤاری بازاڕی سۆز.
- تیراژ: (٥٠٠) دانە.
- دیزاینی كتێب: علی دیزاین.
- دیزاینی بەرگ: علی دیزاین.
- ژمارەی سپاردن: لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی كتێبخانە گشتیەكان ژمارە(١٦٥٤) ی سالی (٢٠١٥) ی پێدراوە.

ناوەڕۆک

پێشەکی

سالّ لە دوای سالّ ژمارەی دانیشتوانی سەر گۆی زەوی ڕوو لە زیاد بوونەو بێ‌گومان لەگەلّ ئەمەشدا پێداویستیەکانی ئادەمیزادیش لە گشت ڕوویەکەوە بە هەمان شێوە زیاد دەکات بە تایبەتی پێداویستیە خۆراکیەکان لە بەروبومەکانی ئاژەلّ و بالّندە لە گۆشتی سوورو سپی و هێلکە کە سەرچاوەیەکی سەرەکی پرۆتینن، لەبەر ئەوە بۆ گەیشتن بەم ئامانجانە پێویستە ئاژەلّ بە شێوەیەکی گشتی لە چوارچێوەی فراواندا بەخێوبکرێن و ژمارەیان زیاد بکرێت بە بەکارهێنانی ڕێگە چارەی خێراو لە ڕێی تەکنەلۆجیای نوێوە بەوەی بەرهەم هێنان بخرێتە چوارچێوەی پیشەسازیەوە هەروەك پیشەسازی پەلەوەرو پیشسازی بەخێوکردنی مانگای شیرو گۆشت و پیشەسازی بەرهەم هێنانی ماست وپەنیرو کەرە ... هتد کە بێگومان ئەمەش وا دەکات چالاکیە بازرگانیەکانی نێوان وولاّتان گەشە بکات لەڕێی هۆکارە جیاجیاکانی گواستنەوەوە بەمەش ترسناکی نەخۆشییە مرۆژەلّییەکان سالّ لە دوای سالّ ڕوو لە زیاد بوونە بۆ سەر تەندروستی ئادەمیزاد بەوەی لە ڕووی تەندروستیەوە پەیوەندیکی گرنگ هەیە لە نێوان ئاژەلّ و ئادەمیزاد بە شێوەیەك ئاستی تەندروستیان کاریگەری ڕاستەوخۆیان لە سەر یەکتری هەیە ئەمەش لەبەر ئەوەی کۆمەلّێك نەخۆشی هاوبەش هەیە کە بە شێوەیەکی سروشتی لە نێوان ئاژەلّە بڕبڕەدارەکان و مرۆڤدا دەگوێزرێتەوە و پێیان دەوترێت نەخۆشییەمرۆژەلّییەکان (Zoonoses) هەروەك لەم چەند سالّەی دواییدا لەڕێی کەنالّەکانی ڕاگەیاندنەوە گوێبیستی چەند نەخۆشیەك بوین لەوانەش شێت بوونی مانگار ئەنفلۆنزای بالّندەو ئەنفلۆنزای بەرازو ڤایرەسی کۆرۆنا کە بێگومان کاریگەری بەسەر گشت لایەنەکانی ژیانەوە بەجێهێشتووە واتە بێجگە لە ڕووی تەندرووستیەوە لە ڕووی ئابووری و سیاسی و پەیوەندیە نێودەولّەتیەکانیشەوە . بەپێی ئەو توێژینەوانەی ئەنجام دراون هەندێك لە نەخۆشیە مرۆژەلّییەکان لە گوندو شارەکانی کوردستانیشدا تۆمار کراون و بونیان هەیە لەوانەش تای مالّتاو دەردەپشیلەو تای خوێن بەربون و گەڕیی و تورەکەی ئاوی کە دەبنە هۆی زیان گەیاندن بە هاولاّتیانی کوردستان لە ڕووی تەندروستی و ئابووری و هۆکاریشن بۆ پیسبوونی ژینگە . لەبەرئەوە بلاّوکردنەوەی زانیاری سەبارەت بەم نەخۆشیانە بە زمانی کوردی بە کارێکی پێویست دائەنرێت بەمەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاریی تەندروستی لە

نێو کۆمەلّی کوردەواری ، لەبەرئەوە چاپ کردنی ئەم کتێبە بە پێویست دەزانم چونکە کۆمەلّێك نەخۆشی هاوبەش لەخۆدەگرێت کە زۆر گرنگن و بە پێی توانا هەولّم داوە بە زمانێکی ساکار نەخۆشییەکان شیکاری بکەم بۆ ئەوەی خوێنەران بە ئاسانی تێی بگەن و لە ئەنجامدا خۆیان و خێزان و وولآتەکەیان بپارێزن لە ترسناکی نەخۆشیە مرۆژەلّییەکان ،لەبەرئەوە تا تەندروستی ئاژەلّ و بالّندەکان پارێزراو نەبێت تەندروستی ئادەمیزاد پارێزراو نابێت . بە هیوام بەم کارەشمان کەلێنێکی بچوکمان لە کتێبخانەی زانستی کوردی پڕکردبێتەوە.

دکتۆر فەرەیدون عەبدولستار

سلێمانی

نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان (Zoonoses)

هەر لە سەرەتای ژیانەوە مرۆڤ و ئاژەڵ دوو زیندەوەری سەرەکی سەر گۆی زەوی پێک دەهێنن و پێکەوە ژیاون و پەیوەندیان بەیەکەوە هەبووەو بە چەشنێك ڕۆژ لە دوای ڕۆژ مرۆڤ لە ئاژەڵ نزیك بۆتەوەو سودی لێوەرگرتووە بە مەبەستی جێبەجێکردنی کارە جۆربەجۆرەکانی و هەروەها ئاژەڵ سەرچاوەیەکی سەرەکی خواردنی مرۆڤ پێك هێناوە و هەتاکو ئەم سەردەمەش بە سەرچاوەیەکی گرنگی پرۆتین دادەنرێت.

لە ڕووی پزیشکیشەوە پەیوەندیکی بەتین هەیە لە نێوان تەندروستی مرۆڤ و تەندروستی ئاژەڵ ئەتوانین بڵێین کە ترسناکی ئاژەڵ بۆ سەر مرۆڤ ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ڕوو لەزیاد بوونە، ئەمەش لە ڕێگەی گواستنەوەی هەندێك لە نەخۆشییەکانی ئاژەڵ بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ یان ناڕەستەخۆ بۆ مرۆڤ ، کەلە ئەنجامدا زەرەرو زیانێکی گەورە بە مرۆڤ و دەوروبەری دەگەیەنێتەوە بەم نەخۆشیانەش دەگوترێت نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ یان نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان (Zoonoses).

وە بە پێی سەرچاوە زانستیەکان هەتاکو ئەو سەردەمە نزیکەی زیاترلە هەشت سەد نەخۆشی هاوبەش دۆزراوەتەوە لە نێوان ئاژەڵ و باڵندەو مرۆڤدا کە ساڵ لە دوای ساڵیش ژمارەی نەخۆشیە هاوبەشەکان ڕوو لە زیاد بوونە بە شێوەیەکی خێراو ترسناك کە هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆش پێك دەهێنێت بۆ سەر تەندروستی مرۆڤ و ئابووری وڵات و ژینگەو هەروەها تەندروستی ئاژەڵیش .

جا لەبەرئەوە پێویستە هەموو توێژو چینێکی کۆمەڵگای کوردەواری هۆشیار بکرێنەوە بە زانیاری پێویست دەربارەی نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ لە ڕێی هۆکارە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنەوەو هەروەها لە ڕێگەی کۆڕو کۆبونەوەی بەردەوام .بە هیوای بەرزکردنەوەی ڕادەی هۆشیاری تەندروستی و ڕۆشنبیری تەندروستی و هەروەها لە ئەنجامدا پاراستنی مرۆڤی کوردو ژینگەی کوردستان لەم دەردو نەخۆشیانە.

پێناسەی نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان:

نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان بریتین لەو نەخۆشییانەی کە بە شێوەیەکی سروشتی لە نێوان ئاژەڵە بڕبڕەدارەکان و مرۆڤدا دەگوێزرێنەوە(ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی ١٩٥٩).

دەردەمرۆژەڵییەکان یان نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ لە سەرچاوە عەرەبیەکاندابە (الامراض المشترکة بین الانسان و الحیوان) ناودەبرێت و لە سەرچاوە پزیشکیەکاندا بە گشتی بە (Zoonoses) ناودەبرێت. بەو کۆمەڵە نەخۆشیانەدەوترێت کە سروشتیانە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەخۆ تووشی مرۆڤ و ئاژەڵ دەبن لە ڕێگەی گواستنەوەی هۆکارە نەخۆشکەرەکان (Causative agent) لە نێوانیاندا وەکو:

١. زیندەوەرە ووردبینەکان (Microscopic organism) لە-بەکتریا-ڤایرۆس-کلامیدیا –ڕیکێستیا-زیندەوەرە سەرەتاییەکان-کەڕووەکان.
٢. کرمەکان (Helminth Parasites)
٣. جومگەدارەکان (Arthropod parasites) لە نێوان مرۆڤ وئاژەڵدا.

پۆلێنکردنی دەردەمرۆژەڵییەکان:

(Classification of Zoonotic Diseases)

دەردە مرۆژەڵییەکان بە شێوەیەکی گشتی بەم شێوەیەی خوارەوە پۆلێن دەکرێن(ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی ١٩٦٧):-

<u>یەکەم:بەپێی جۆری خانەخوێی هۆکاری نەخۆشیەکە دەکرێتە سێ بەشەوە:-</u>

<u>١. Anthropozoonoses</u>

ئەو نەخۆشیە هاوبەشانە دەگرێتەوە کە لە ئاژەڵەوە (خانەخوێ) دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ وەکو نەخۆشی تای ماڵتا (Brucellosis).

<u>٢. Zooanthroponoses</u>

ئەو نەخۆشییە هاوبەشانە دەگرێتەوە کەلە مرۆڤەوە (خانەخوێ)دەگوێزرێتەوە بۆ ئاژەڵ وەك نەخۆشی سیل (TuberCulosis)

Amphixenoses.٣

ئەو نەخۆشییە هاوبەشانە دەگرێتەوە کە بە شێوەیەکی یەکسان تووشی مرۆڤ و ئاژەڵ دەبن، وەکو ئەو نەخۆشیانەی بە هۆی بەکتریای (Streptococcus)تووشی دەبن.

دووەم: بەپێی سووڕی ژیانی هۆکاری نەخۆشییەکە دەکرێتە چوار بەشەوە:-

Direct-Zoonoses.١

ئەو نەخۆشییە هاوبەشانە دەگرێتەوە کە هۆکارەکەی بۆ تەواوکردنی سوڕی ژیانی پێویستی بەیەك خانە خوێی بڕبڕەدار هەیە.وەکو نەخۆشی هاری سەگ (Rabies)

Cyclo-Zoonoses .٢

ئەو نەخۆشیەهاوبەشانە دەگرێتەوە کە هۆکارەکەی بۆ تەواوکردنی سوڕی ژیانی پێویستی بە چەند خانەخوێی بڕبڕەدار هەیە.وەکو: نەخۆشی تورەکەی ئاوی (Hydatid cyst) و کرمی شریتی (Taenia Saginata).

:Meta-Zoonoses.٣

ئەونەخۆشییە هاوبەشانە دەگرێتەوە کە هۆکارەکەی بۆ تەواوکردنی سوڕی ژیانی پێویستی بە خانەخوێی بێ بڕبڕە هەیە، وەکو ئەو نەخۆشیانەی بە هۆی ڤایرۆسی (Arbo virus) بڵاودەبنەوە.

Sapro-Zoonoses.٤

ئەو نەخۆشییە هاوبەشانە دەگرێتەوە کە هۆکارەکەی بۆ تەواوکردنی سووڕی ژیانی پێویستی بە یەك خانەخوێی بڕبڕەدار هەیەو هەروەها پێویستی بە شوێنێك هەیە لە دەرەوەی لەشی خانە خوێ بڕبڕەدارەکە وەکو(خاك-خۆڵ-خۆراك-ڕووەك).وەکو:هەندێك لەو نەخۆشیانەی کە بە هۆی کەڕووەوە (Fungi)بڵاودەبنەوە.

سێیەم: بە پێی جۆری هۆکاری نەخۆشییەکان دەکرێتە نۆ بەشەوە:

١.نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵەکە هۆکارەکەی ڤایرەس (Virus) :

کۆمەڵێك نەخۆشی ترسناکن کەلە ئاژەڵەوە بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ یان ناڕاستەخۆ دەگوێزرێتەوە بۆمرۆڤ وەکو:

- نەخۆشی تای خوێن بەربوون (Haemorrhgic Fever)

- نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە (AvianInfluanza).

- نەخۆشی هاری سەگ (Rabies)

٢. نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ کە هۆکارەکەی بەکتریا (Bacteria):

گرنگترین ئەو نەخۆشییە بەکتریایانەی کەلە ئاژەڵەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ:

- نەخۆشی (Anthrax) (نەخۆشی سپڵ) بەکتریای ئەم نەخۆشییە هەروەکو چەکی بایۆلۆژی بەکاردەهێنرێت.

- نەخۆشی (Brucellosis) دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ لە ڕێگەی بەرهەمی ئاژەڵی (شیر-پەنیر) ومرۆڤ تووشی تای ماڵتا دەکات.

نەخۆشی (Glanders) کە تووشی ئەسپ و ماین دەبێت لەویشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

٣. نەخۆشییە هاوبوشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ کەڕووە (Fungi):

- ئەو نەخۆشیانە زیاتر تووشی ئاژەڵی ماڵی دەبن و لە ئەنجامدا دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ . وەکو:

نەخۆشی Ring worm کە هۆکارەکەی جۆرێکە لە کەڕووەکان پێی دەوترێت (Tichophyton) وە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ زیاتر لە ناوچە گووند نشینەکاندا.

٤. نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ کە هۆکارەکەی زیندەوەرە سەرەتاییەکانە(Protozoa) : وەکو:-

- نەخۆشی تۆکسۆپلازمۆسز(Toxoplasmosis)کە زیاتر لە پشیلەوەدەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ولە ئەنجامدا دەبێتە هۆی لەبارچونی ئافرەتی سك پڕ.

-دەردەخەو(Sleeping sickness) کە هۆکارەکـەی (Trypanosoma)کـە بـە هۆی مێشوولەی تسی تسی دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

٥. نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ کـە هۆکارەکـەی کرمەکانـە بەگـشتی (Helminth Parasites)وەکو:-

- نەخۆشی تورەکەی ئاوی (Hydatid Cyst) کە هۆکارەکەی پێی دەوترێـت: کرمـی شـریتی:(Echinococcus granulosus) لـە ڕێگـەی هێلکـەی ئـەم کرمـەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

٦. نەخۆشـییە هاوبەشـەکانی نێـوان مـرۆڤ و ئـاژەڵ کـە هۆکارەکـەی ڕیکێتـسیا (Rickettsia)وەکو:

-نەخۆشی(QFever).

٧. نەخۆشـییە هاوبەشـەکانی نێـوان مـرۆڤ و ئـاژەڵ کـە هۆکارەکـەی کلامیدیا(Chlamydia)وەکو:

- دەردە تـوتی (Psittacosis)کـە لـە باڵنـدەوە بـە تایبـەتی تـوتی و کـەناری دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

٨. نەخۆشییە هاوبەشـەکانی نێـوان مـرۆڤ و ئـاژەڵ کـە هۆکارەکـەی جومگەدارەکانـە (Arthropod Parasites): وەکو

- نەخۆشی گەڕی (Manage)

٩. نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ کە هۆکارەکەی پریۆن(Prion): کە بە نوێترین هۆکاری نەخۆشخەر دادەنرێت.

کۆمەڵێك نەخۆشی لە مرۆڤ و ئاژەڵدا دەگرێتەوە:-

لە مرۆڤدا:

- نەخۆشی کروتزفیلد-یاکوب Creutzfeld-Jacob Diseases

-نەخۆشی کوڕۆ (Kuru).

- نەخۆشی (Grestmann-Straussler-Scheinker disease).

لە ئاژەڵدا:

-نەخۆشی سکرەیپی (Scrapie)لە مەڕو بزن.

- نەخۆشی شێت بوونی مانگا (Bovine Spongiform Encephalopatyhy)

- ئاسك و ئێستر و پشیلە تووشی نەخۆشی دەکات.

ڕێگاکانی گواستنەوەی نەخۆشیە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ:-

یەکەم / لە ڕێگەی پێستەوەبە هۆی

ا.گازگرتن لە لایەن سەگی هارەوە.

ب. بە هۆی مێش و مێشولەو گەنەوە.

ج. برینی پێستەوە.

دووەم/ لە ڕێی کۆئەندامی هەرسەوە، ئەویش بە بەکارهێنانی خواردن و خواردنەوەی پیس بوو بە هۆکارە نەخۆشخەرەکان.

سێیەم/ لە ڕێگەی کۆئەندامی هەناسەدانەوە، ئەمیش بە هەڵمژینی هەوای پیسبوو بە هۆکارەکانی نەخۆشییەکان (هۆکارە نەخۆشخەرەکان).

ڕێگاکانی خۆپاراستن

یەکەم/بلاوکردنەوەی ڕۆشنبیری تەندروستی، ئەویش بە ڕوونکردنەوەی ترسناکی نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ بە شێوەیەکی زانستیانەی سادەو ساکار بۆ خەڵکی شارو لادێ لە ڕێگەی هۆکارەکانی ڕاگەیاندنەوە.

دووەم/ پێکهێنانی چەند لیژنەیەك لە پزیشکانی ڤێتەرینەری و پزیشکانی ئـادەمیزاد بـە مەبەستی سەردانی گوندەکانی کوردستان بۆ ڕوون کردنـەوەی ڕێگاکـانی گواسـتنەوەی نەخۆشییە هاوبەشەکان و ترسناکیان لەسەر تەندروستی مرۆڤ و پیس بـوونی ژینگە بـە شێوەیەکی ڕاستەخۆ چونکە خەڵکی گوندەکان زیـاتر تووشـی نەخۆشـییە هاوبەشـەکان دەبن ئەویش لەبەرئەوەی زیاتر پەیوەندیان بە ئاژەڵەوە هەیە.

سێیەم/ پێویستە بە پێـی بەرنامەیـەکی زانـستی دارێژراو ،نەخۆشـخانەی ڤێترینـەری ساڵانە قەڵاچۆی ئەو نەخۆشییە هاوبەشانە بکـات لـە ڕێگـەی بـەکارهێنانی دەرمـان و ڤاکسین ی پێویستەوە.

چـوارەم/ قەڵاچـۆکردنی گـوێزەرەوە بایۆلۆجییـەکان (مێـشو مێـشوولەو گەنـەو ئەسپێ...هتد) بە تایبەتی لە وەرزەکانی هاوین و بەهار و پاییز.

پێنجەم/ پشکنینی هەموو بەروبومێکی ئاژەڵ کە دەکەوێتە بازاڕەوە لە (ماست وپەنیرو شیرو کەرە...هتد)هەروەها پشکنینی لاشەی ئاژەڵی سـەربڕاو لـە قەسـابخانە لـە لایـەن پزیشکی ڤێترینەرییەوە.

شەشـەم/ لـە گوندەکانـدا پێویـستە شـوێنی تایبـەتی بـۆ ئـاژەڵ دروسـت بکرێـت و بەردەوامیش خاوەن ئاژەڵەکان پەیوەندی بکەن بە کلینکـی پزیـشکی ڤێترینەرییـەوە بـۆ وەرگرتنـی زانیـاری پێویـست دەربـارەی چـۆنێتی بـەخێوکردنی ئـاژەڵ و بڵاووبونـەوەی نەخۆشییەکان.

ئەو سەرچاوە زانستیانەی سوودیان لێ وەرگیراوە:

١. الامراض المشتركة بين الانسان و الحيوان. د.جليلة مصطفى خليل

٢. الامراض المشتركة بين الانسان و الحيوان . د .صباح العلوچي و د.عبدالحسين بيرم.

٣. مجلة ابقار اغنام الشرق الاوسط شمال افريقيا/ساڵی چوارەم ژمارە (١٥) ١٩٩٨

٤. Stedman`sMedical DICTIONARY 1990 25th edition USA

٥. Veterinary Medicine D,.C.bood

٦. World Health Organization (1959). Zoonoses

هاری سەگ
Rabies

یەکێك لە لقە گرنگەکانی زانستی پزیشکی ڤێترنەری نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤو ئاژەڵە کە لە سەرچاوە زانستییەکاندا بە شێوەیەکی گشتی پێیان دەوترێت Zoonoses،کەبە شێوەیەکی زانستیانە لەو نەخۆشییانە دەکۆڵێتەوە کە ڕاستەخۆ یان ناڕاستەخۆ لە نێوان مرۆڤ و ئاژەڵە جۆربەجۆرەکان دەگوێزرێتەوە.

کەواتە پەیوەندییەکی گرنگ هەیە لە نێوان تەندروستی مرۆڤ و تەندروستی ئاژەڵ و ئەتوانین بڵێین کە ترسناکی دەردو نەخۆشییە جۆربەجۆرەکانی ئاژەڵ بۆ سەر مرۆڤ ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە زیادبوونەو هەڕەشەیەکی بەردەوامیشە بۆ سەرجەم مرۆڤایەتی.

باشترین بەڵگەش بڵاوبوونەوەو تەشەنەکردنی ئەو نەخۆشییانە بوو کەلە کۆتایی ساڵەکانی سەدەی بیستەمدا ڕوویداو کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنی جیهانی گرنگییەکی تایبەتیان پێبەخشی لەوانەش:

نەخۆشی شێت بوونی مانگا لە نێوان مانگاکانی بەریتانیاو نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە لە هۆنگ کۆنگ و مەترسی گواستنەوەی ئەم نەخۆشییانە بۆ مرۆڤ.

بە پێی سەرچاوە پزیشکییەکان ، هەتاکو ئەم سەردەمە نزیکەی زیاتر لە هەشت سەد نەخۆشی هاوبەش دۆزراوەتەوە لە نێوان ئاژەڵ و باڵندەو مرۆڤدا ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە بیرکردنەوە لە بنبڕکردن و نەهێشتنی ئەم نەخۆشییانە پێویستە لە ئاژەڵەوە دەست پێبکات چونکە ئەتوانین بلێین هەتاکو لە ئاژەڵ بنبڕنەکرێت لە مرۆڤدا بنبڕناکرێت .بۆ ئەم مەبەستەش پێویستە هاوکارییەکی زانستیانە هەبێت لە نێوان پزیشکانی ڤێترنەری وپزیشکانی بەشەری لە گۆڕینەوەی زانستییە پزیشکییەکان لە بوارە جیاجیاکانداو کارکردن بە کۆمەڵ لە پێناوی چارەسەرکردن و لە ئەنجامدا بنبڕکردنی نەخۆشییە هاوبەشەکان لە مرۆڤ وئاژەڵدا و پاراستنی ژینگەی کوردستان لەم دەردو نەخۆشییانە.یەکێك لەو نەخۆشییە هاوبەشانە نەخۆشی (هاری سەگ)ە کەلە کوردستان بە شێوەیەکی سەرەکی لە سەگەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

دیاردەی ڕاگرتن و بەخێوکردنی سەگ بۆ مەبەستە جیاجیاکانی ژیان لە کۆمەڵگەی کوردەواری بە تایبەتی لە گوندەکاندا مێژوویەکی دوورو درێژی هەیەو لەم سەردەمەشدا بەخێوکردن و ڕاگرتنی سەگ لە شارەکاندا ڕۆژلەدوای ڕۆژ ڕوولەزیادبوونەو لە ئەنجامدا مەترسی گواستنەوەی نەخۆشییەکانی سەگ بۆ سەر مرۆڤ ڕوو لەزیادبوونە. جا لەبەر ئەوە پێویستە هاوولاتی کورد هۆسیار بکرێتەوە بە چەند زانیارییەکی پێویست دەربارەی ئەم نەخۆشییە.

هاری سەگ Rabies

نەخۆشییەکی ڤایرۆسی توندو تیژەو دەبێتە هۆی هەوکردنی ناوەندە کۆئەندامەدەمار (Enecephalomyelitis)یەکێکە لەو نەخۆشییانەی کەلە ئاژەڵی توشبووەوە دگوێزرێتەوە (Anthropozoonoses) بۆ مرۆڤ .

لە زۆربەی وولاتانی جیهاندا بلاوەو ژمارەیەکی کەم لە وولاتان توانیویانە ئەم نەخۆشییە بنبڕ بکەن .لە زۆربەی ناوچەکانی جیهاندا هاری سەگ لە ڕێگەی سەگی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و زەرەرو زیانێکی گەورە بە تەندروستی مرۆڤ دەگەیەنێت.

نەخۆشی هاری سەگ تووشی زۆربەی ئاژەڵە خوێن گەرمەکان دەبێت لە ئاژەڵە گۆشت خۆرەکان و گیاخۆرەکان.

دووجۆری سەرەکی لەم نەخۆشی یە بلاوە:

یەکەم: هاری سەگ لە شارەکاندا/ئەم جۆرەیان تووشی سەگەکانی ناو شارەکان دەبیت و مەترسییەکی گەورە پێك دەهێنن بۆسەر تەندروستی مرۆڤ.

دووەم: هاری سەگ لە گوندەکاندا/ ئەم جۆرەیان تووشی ئاژەڵە کێوییەکان دەبێت لە گوندەکاندا وەکو گورگ و ڕێوی و پڵنگ وکەمتیار و بەرازی کێوی و سەگ، مانگاو مەڕو بزن تووشی ئەم نەخۆشییە دەبن.

هەروەها شەمشەمە کوێرەش بە سەرچاوەیەکی هەمیشەیی دادەنرێت.

هەندێك جاریش بەم نەخۆشییە دەوترێت Hydrophobiaواتە لە ئاوترسان.نەخۆشی هاری سەگ دەبێتە هۆی مرداربوونەوەی ئاژەڵ و مردنی مرۆڤ لە ئەنجامی شەلەلی کۆئەندامی هەناسەدان Respiratory paralysis .

هۆکاری نەخۆشی هاری وچۆنیەتی تووشبوون:

هۆکاری نەخۆشی هاری سەگ لە مرۆڤ و ئاژەڵدا دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرۆسێك پێی دەوترێت Rhabdoکەلە جۆری RNA virus ە.

ڤایرۆسی (ڕابدۆ)مەیلێکی زۆری هەیە بۆ دەمارە خانەکان Neurotropicواتەکاری نەخۆشخەرانی خۆی تەنها لە دەمارەخانەکاندا ئەنجام دەدات بە تایبەتی لە ناوەندە کۆئەندامی دەمارو لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی دروست بوونی Negri bodyکە بە نیشانەیەکی گرنگ دادەنرێت بەمەبەستی دیاریکردنی نەخۆشی هاری لە تاقیگەداو جیاکردنەوەی لە نەخۆشییەکانی دیکە. تیرەی ڤایرۆسی ڕابدۆ نزیکەی ٧٥-٨٠ نانۆمیترە. تووشبوونی مرۆڤ یان ئاژەڵ بەم ڤایرۆسە بەوە دەست پێدەکات کە دوای چوونە ژوورەوەی ڤایرۆسی ڕابدۆ بۆ ناو لەشی ئاژەڵ یان مرۆڤ لە ئەنجامی گاز گرتنیان لە لایەن ئاژەڵێکی تووشبووەوە (هارەوە) وەکو سەگی هار، ڤایرۆسی ڕابدۆ مەیلی دەمارەخانەکانی هەیەو لە ڕێگەی چێوەدەمارەکانەوە Peripheral nerves بەرەو پێشەوە دەڕوات و تا دەگاتە ناوەندە کۆئەندامی دەمار بە تایبەتی دەماغ، لە ئەنجامدا دەست دەکات بە دابەشبوون و زۆربوون و بڵاودەبێتەوە هەر لەڕێگەی خۆنەویستە دەمارەکانەوە Autonomic nerves بە لەشدا تەشەنە دەکات و دەگاتە گلاندی لیك ڕژێنەکان Salivary gland تیایاندا جێگیر دەبێت و بە شێوەیەکی بەردەوام لە ڕێگەی لیکەوە ژمارەیەکی زۆر لە ڤایرۆسەکە دەردەدرێنە ئەو شوێنەی کە سەگی هاری تووشبوو گازی لێدەگرێت .هەروەها ڤایرۆسی ڕابدۆ دەگاتە گورچیلەو سییەکان و جگەرو دڵ و ماسولکەکان بە گشتی و دەبێتە هۆی شەلەلی ماسولکەکانی کۆئەندامی هەناسەدانو لە ئەنجامدا مردنی مرۆڤەکە، یان مرداربوونەوەی ئاژەڵەکە.

هەندێك سەرچاوەی پزیشکی دەری خستووەکە ڤایرۆسی ڕابدۆ لە مرۆڤێکەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤێکی تر لە ڕێگەی چاندنی کۆرنیای چاوەوە.

نیشانەکان لە مرۆڤ و ئاژەڵی تووشبوودا :

- **لە مرۆڤدا :**

یەکەم/نیشانەکان بە ئازارێکی توندو تیژ لە شوێنی گاز گرتنەکەدا دەست پێدەکات و مرۆڤەکەتووشی سەر ئێشە دەبێت.

دووەم/دوای ماوەیەك ڤایرۆسەکە دەگاتە ناوەندەکۆئەندامی دەمار (دەماغ)، مرۆڤەکە نیشانەی تورەیی ونائارامی لەسەر دەردەکەوێت.

سێیەم/قۆناغی شەلەل دەست پێدەکات بەوەی:

- مرۆڤەکە لە ڕووناکی دەترسێت Photophobia
- مرۆڤەکە لە ئاو دەترسێت Hydrophobia
- مرۆڤەکە توانای قوتدانی خواردنی نامێنێتو ئازارێکی زۆری دەبێت و لەشی دەست دەکات بە لەرزینێکی زۆرو لە ئەنجامدا ڕەقبوونی ماسولکەکانی لەشی.

چوارەم/مرۆڤی تووشبوو دەخنکێنێت و هەروەها دەبێتە هۆی تێکچوونی دەنگی نەخۆشەکە لە ئەنجامی شەلەلی دەنگە ژێکان Vocal cords.

- **لە ئاژەڵدا :**

یەکەم/قۆناغی شێتبوون و توڕەبوونی ئاژەڵی تووشبوو

لەم قۆناغەدا ئاژەڵەکە توڕە دەردەکەوێت و هێرش دەکاتە سەر شتێك کەلە دەوروبەردا هەبێت و بە شێوەیەکی ناسروشتی هەموو شتێك دەخوات و بڕێکی زۆر لیك دەڕژێنێت کە ژمارەیەکی زۆر زۆر لە ڤایرۆسەکەی تێدایەو هەر لەبەر ئەمەش ئەم قۆناغە بە ترسناکترین قۆناغ دادەنرێت .لە دواییدا ئاژەڵەکە دەست دەکات بە ڕاکردن بۆ شوێنێکی دوورو هێرش دەکاتە سەر هەموو کەسێك.

دووەم/شەلەل و مرداربوونەوە

لەم قۆناغەدا ئاژەڵی تووشبوو کپ دەبێت و لە شوێنێکدا جێگیر دەبێت ولە خواردن و خواردنەوە دەکەوێتو لە ئەنجامدا بەشی دواوەی تووشی شەلەل دەبێت ومردار دەبێتەوە لە ئەنجامی شەلەلی ماسولکەکانی کۆئەندامی هەناسەدان.

چۆنێتی خۆپاراستن لەم نەخۆشییە :

یەکەم/بەکارهێنانی ڤاکسینی هاری سەگ لە مرۆڤ و لە ئاژەڵەکەدا بەتایبەتی ئەو کەسانەی کە سەگ بەخێو دەکەن و هەروەها کوتانی سەگەکانیان بە شێوەیەکی بەردەوام لە نەخۆشخانەی ڤێترینەری.

دووەم/دروستکردنی شوێنێکی تایبەت بۆ سەگەکان لەو ماڵانەی کە سەگ بەخێو دەکەن و تێکەڵ نەبوونیان لەگەڵ ئەندامانی ماڵەکان.

سێیەم/لەناوبردنی سەگ و پشیلەی بەرەڵا بە شێوەیەکی بەردەوام و سوتاندنی لاشەکانیان.

چوارەم/بڵاووبونەوەی هۆشیاری تەندروستی لە کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنەوە و هەروەها بەستنی کۆڕو کۆبوونەوەی بەردەوام و پێکهێنانی تیمی پزیشکی بۆ سەردانی گوندەکان بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی ترسناکی نەخۆشییە هاوبەشەکان و چۆنێتی خۆپاراستن لێیان.

پێنجەم/لە کاتی بینینی هەر ئاژەڵێك لە گوندەکان یان شارەکان کە ناسروشتیانە دەجولێتەوەو هێرش دەکاتە سەر ئاژەڵ و مرۆڤ پێویستە نەخۆشخانەی ڤێترینەری بە زووترین کات لێ ئاگادار بکرێتەوە.

سەرچاوەکان :

١. الامراض المشترکة بین الانسان و الحیوان . د. صباح العلوچی، د.عبدالحسین بیرم

٢. Braunwald,Isselbacher,K.j.,petersdrof,R.G.,Wilson,J-DMartin,JB.,and Fause,A.s.,(1998).Harrison's principles of Internal Medicine.11TH edition.USA

٣. Rodositis,O.M.,Gay,C.GBlood,D-G.,and Hitinchiff,H-W-(2000) Veterinary Medicine 9TH edition .W-B-Sanders

٤. گۆڤاری ابقار و اغنام الشرق الاوسط افریقیا. ژمارە ٢٥/٢٠٠٠

تورەکەی ئاوی
Hydatid Disease

لە ڕاستیدا چەند نەخۆشییەکی هاوبەش هەیە لە نێوان سەگ و مرۆڤدا،یەکێك لەو نەخۆشیانە نەخۆشی (تورەکەی ئاوی)یە کە بەشێوەیەکی ڕاستەخۆ یان ناڕاستەخۆ دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و لە ئەنجامدا زیانێکی گەورە بە تەندروستی مرۆڤ دەگەیەنێت.
لە کوردستاندا ئەم دەردە ترسناکە زۆر بڵاوە چونکە بە خێوکردن و ڕاگرتنی سەگ بە هەموو جۆرەکانیەوە بۆ مەبەستە جیاجیاکانی ژیان لەلایەن خەڵکەوە ڕۆژبەڕۆژ ڕوو لەزیاد بوونە..هەتا گەیشتۆتە ئەو ڕادەیەی کەلە هەندێك بۆنەو ئاهەنگدا لەلایەن هەندێك کەسەوە سەگ هەروەك دیارییەکی بەنرخ پێشکەشی یەکتری دەکەن، جالەبەر ئەوە بە پێویستم زانی هەروەك ئەرکێکی نەتەوەیی کەلە چەند زانیارییەکی پزیشکی گرنگ دەربارەی ئەم نەخۆشییە پێشکەش بکەم بە هیوای بەرزکردنەوەی ڕادەی هۆشیاری تەندروستی لە نێوان گەلەکەماندا.

هۆکاری تورەکەی ئاوی:

هۆکاری نەخۆشی تورەکەی ئاوی دەگەڕێتەوە بۆ یەکێك لە کرمە شریتیەکان کە ناوە زانستییەکە بریتییە لە (Echinococcus granulosus).
کە بە قەبارە بچوکەو درێژییەکەی نزیکەی "٦ملم" دەبێت،ئاژەڵە گۆشت خۆرەکانی وەکو گورگ و ڕێوی وسەگ وپشیلەبە خانەخوێی هەمیشەیی ئەم کرمە شریتییە دادەنرێن،واتە ئەم کرمە بە شێوەیەکی سروشتی لە ڕیخۆڵە باریکەی ئەو ئاژەڵە گۆشت خۆرانەدا دەژی و بۆ ماوەی شەش مانگێك دەمێنێتەوە.کرمی پێگەیشتوو لە سێ بەش پێك دێت سەرو مل ولەش،لەشی کرمەکەش لەسێ پارچە پێك دێت وپارچەی سێیەم ژمارەیەکی زۆر هێلکەی تێدایە.
مرۆڤ و ئاژەڵە گیاخۆرەکانی وەکو مەڕوبزن ومانگا و ئەسپ و حوشتر بە خانەخوێی کاتی ئەم کرمە شریتییە دادەنرێن واتە کرمەکە قۆناغێك لە قۆناغەکانی سووڕی ژیانی لەلەشی ئەم گیانەوەرانەدا بەسەردەبات و بەم قۆناغەش دەوترێت تورەکەی ئاوی (Hydatid Cyst).
دروست بوونی تورەکەی ئاوی زیانێکی گەورە بە زۆربەی ئەندامەکانی لەش دەگەیەنێت بە گشتی و بە تایبەتی جگەرو سییەکان.

کورتەیەك لە سوڕی ژیانی کرمی:

Echinococcus granulosus

کرمی پێگەیشتوو لە ڕیخۆڵە باریکەی ئاژەڵە گۆشت خۆرەکانی وەکو سەگ دەژی ونزیکەی ماوەی شەش مانگ تیایدا دەمێنێتەوەو هەندێ جار ژمارەیان دەگاتە (٣٠-٣٦)هەزار کرم.پارچەی سێیەمی لەشی کرمەکە کە ژمارەیەکی زۆر هێلکەی تێدایە لەلەشی کرمەکە جیا دەبێتەوە لەگەڵ پاشەڕۆی ئاژەڵەکەدا دەچێتە دەرەوەی لەش و هێلکەکان لەسەر گژوگیا بڵاودەبنەوە ئەم هێلکانە بۆ ماوەیەکی درێژ توانای مانەوەیان هەیە لە دەوروبەردا وبەرهەڵستی نالەباری ژینگەش دەکەن .مرۆڤ و ئاژەڵی گیا خۆری وەك مەڕو بزن و مانگاش توشی ئەم نەخۆشییە دەبن لە ڕێگەی خواردنی سەوزەو گژوگیای پیسبوو بە هێلکەی کرمەکەو لە دواییدا هێلکەکان دەگەنە ڕیخۆڵە باریکەی ئەو گیانلەبەرانەو لە ئەنجامدا لە ڕێگەی خوێنەوە دەگەنە زۆربەی ئەندامەکانی لەش و بەرەبەرە دەگۆڕێت ودەبێتە هۆی دروست بوونی تورەکەی ئاوی "Hydatid Cyst" کە زیانێکی گەورە بە ئەندامی تووشبوو دەگەیەنێت .بەرێژەی :

- ٥٨٪ تووشی جگەر دەبێت
- ٢٧٪ تووشی سیەکان دەبێت
- ١٥٪ تووشی دڵ و گورچیلەو سپڵ و ماسولکەکان وئێسقان و مێشك وبۆشایی سك دەبێت.

چۆنێتی گواستنەوی تورەکەی ئاوی بۆ مرۆڤ:

یەکەم: لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا نەخۆشی تورەکەی ئاوی زیاتر بڵاوبۆتەوە بە تایبەتی لە ناوچە کشتوکاڵیەکاندا چونکە سەگ وپشیلەو هەندێ گۆشت خۆری تر بە شێوەیەکی بەربڵاو هەیە.

دووەم: زۆربەی ئەو کەسانەی کە تووشی ئەم نەخۆشییە دەبن ئەو منداڵانەن کەیاری لەگەڵ سەگ وپشیلەدا دەکەن ،نەخۆشییەکە دەگوێزرێتەوە بەهۆی پیس بوونی دەست وجل و بەرگیان بە هێلکەی کرمەکە لەبەرئەوەی هێلکەکەی کرمە شریتییەکە توانای

هەیە بە زۆربەی بەشەکانی لەشی سەگەکەوە بلکێن بە تایبەتی کلـك وپـەلی پێـشەوەو پەلی دواوە.

سێیەم: مرۆڤ توشی ئەم نەخۆشییە دەبێت لە ڕێگەی خواردنی سەوزەی پـیس بـوو بـە هێلکەی ئەم کرمە شریتییە.

چـوارەم: لەبـەر بڵاوبونـەوی بێسـنوری سـەگ وپـشیلە لـە باخـچەو بێـستان وکێڵگەکاندا،تورەکەی ئاوی زیاتر تووشی ئەو کەسانە دەبێت کە لـەم شـوێنانەدا ئـیش دەکەن.

چەند ئامۆژگارییەکی پێویست:

یەکەم: بایەخ دان بە بڵاوبوونەوەی هۆشیاری تەندروستی لە ڕێگەی کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنەوە وبەستنی کۆڕو کۆبوونەوەی زانستی وبە شێوەیەکی بەردەوام دەربـارەی ئـەو نەخۆشیانەی کەلە ئاژەڵەوە دەگوێزرێتـەوە بـۆ مـرۆڤ بـە مەبەسـتی هۆشـیارکردنەوەی کۆمەڵگای کوردەواری.

دووەم: ڕوون کردنەوەی ترسناکی نەخۆشی تورەکەی ئاوی لە خوێنـدنگاکانی شـارو لادێ بە شێوەیەکی زانستی وباسکردنی ئەو نەخۆشیانەی کەلە سەگ و پشیلەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

سێیەم: شوشتنەوەی هـەمور جـۆرە سـەوزەو میوەیـەك بـە شـێوەیەکی بـەردەوام پـێش بەکارهێنانی.

چوارەم: ڕێگەگرتن لە بەردەم بڵاوبوونەوەی سەگی بـەرەڵا لـە شـارەکانداو هـەروەها لـە هەموو بێستان و کێڵگەکانداو ئاگادارکردنەوەی ئـەو تیمـە تایبەتانـەی هەیـە بـۆ لـە ناوبردنی سەگی بەرەڵا.

پێنجەم: بە هیچ شێوەیەك جگەرو سی مەڕو بزنی تووشبوو بو تورەکەی ئاوی نەدرێت بە سەگ وپشیلەی بەرەڵا بەڵکو بە پێچەوانەوە دەست بەجێ ئەو جگەرو سییانە بسوتێنرێت ولەناوبرێن.

شەشەم: ئەو سەگانەی کەلە ماڵان بەخێودەکرێن ، پێویستە لە ماڵەکاندا شوێنێکی تایبەتی هەبێت و بە هیچ شێوەیەك بەشداری خواردن و خواردنەوەی مرۆڤ نەکات وبەلایەنی کەمەوە هەفتەی جارێك بشۆرێن و پێدانی ئەو دەرمانانەی کە دەبێتە هۆی نەهێشتنی کرمەکان بەگشتی وکرمە شریتییەکان بە تایبەتی وکوتانی سەگەکان دژی هەندێك نەخۆشیترسناك کە هەڕەشەیکی بەردەوامە لەسەر مرۆڤ.

حەوتەم: پێویستە بەبەردەوامی سەردانی پزیشکانی ڤێترینەری بکرێت لەلایەن خاوەن سەگەکانەوە بە مەبەستی وەرگرتنی ئامۆژگاری پێویست.

ئەو سەرچاوە زانستیانەی کە سوودی لێ وەرگیراوە:-

١. Cecil text book of Medicine
=Beeson =Mcdermott
=Wyngaarden

٢. الامراض المشترکة بین الانسان و الحیوان.

٣. د. صباح العلوچی . د.عبدالحسین بیرم.

٤. گۆڤاری (الطبیب البیطری) ژمارە (٣)١٩٨٦.

کرمی جگەر یان پەپولە
Hepatic Fascioliasis

زانستی "مشەخۆرزانی parasitology" ئەو زانستەیە کە بە شێوەیەکی فراوان لـە مشەخۆرە ناوەکی ودەرەکییەکان دەکۆڵێتەوە لە کرمەکان بە هـەموو جۆرەکانیـەوەو لـە مـــشەخۆرەکانی خـــوێن وهـــەروەها مـــشەخۆرە جومگـــەدارەکان .کرمـــە مشەخۆرەکان(Helminth parasite) لە ڕووی پزیشکییەوە گرنگییەکی تایبەتیان هەیە لە زانستی پزیشکی ڤێترینەریدا بە چـڕوپڕی لـە جۆرەکـانی دەکۆڵێتـەوەو کـاری نەخۆشخەرانەی بۆ سـەر تەندروستی ئاژەڵ ومرۆڤ ڕوون دەکاتەوە.کرمی جگەر... یەکێکـە لەو کرمانەی ساڵانە زەرەرو زیانێکی گەورە بە تەندروستی ئاژەڵ و خاوەن ئاژەڵ وهەروەها ئابوری وولاتیش دەگەیەنێت

***نەخۆشی کرمی جگەر یان پەپولە:**

نەخۆشی کرمی جگەر لە کوردەواریدا پێـی دەوترێـت پەپولـەو لـە هەنـدێك ناوچـەی دیکەدا پێی دەوترێت (مەیتولە) و لەسەرچاوە زانستییەکانیشدا چـەند نـاوێکی هەیـە لەوانە.

- Liver Fluke
- Fluke Disease

نەخۆشی کرمی جگـەر نەخۆشـییەکی هاوبەشــە لـە نێـوان مـرۆڤ وئاژەڵـدا ، هۆکـەی دەگەڕێتەوە بۆ کرمێك کە پێـی دەوترێـت فاشـیۆلا (Fasci ol a hepatica) کـە شێوەکەی لە گەڵای دار دەچێت و قەبارەی گەورەیەو بـە چـاو دەبینرێـت و درێژییەکـەی دەگاتە ٢-٣ سم و پانییەکەی نزیکەی ١سم دەبێت.

کرمی جگەر تووشی زۆربەی ئاژەڵە ماڵییکان وکێوییەکان دەبێت وزیاتر مەڕو مانگا بە سەرچاوەی نەخۆشییەکە دادەنرێت .

شوێنی هەڵبژێراوی کرمی فاشیۆلا لەلەشی ئاژەڵـدا لـە جگەردایـەو بـە تایبـەتی لـە جۆگەلـەکانی زراودا دەژیـن و گەشـەدەکەن و دەبنـە هـۆی هـەوکردنی جۆگەلـەکانی زراو(Cholangitis)و هەروەها گیرانی جۆگەلەکانی زراو "Biliaryobstruction" و تێك چوون وتێك شکاندنی شانەکانی جگەر ،ئەمـەش وا دەکات کە کرمی جگەر زۆر ترسناکتر بێت لە نەخۆشی بەلهارزیا لە ئاژەڵ و مرۆڤدا.

قۆناغەکانی سوڕی ژیانی فاشیۆلا :

زانیاری دەربارەی سوڕی ژیانی فاشیۆلاو شارەزا بوون لە قۆناغەکانی بەکارێکی پێویست دەزانرێـت ولەلایـەن پزیـشکانی ڤێترینەرییـەوە گرنگـی پـێ دەدرێـت وبەمەبەسـتی بەرهەڵستی کردنی ودژایەتی کردنی کرمی جگەرو کەم کردنـەوەی زیانـەکانی لەسـەر سامانی ئاژەڵ .

سوڕی ژیانی فاشیۆلا بەوە دەست پێدەکات کە ئاژەڵی تووشبوو (مەڕومانگا) لە ڕێگەی پاشەڕۆوە ژمارەیەکی زۆر لە هێلکە پیتێنراوەکان فڕێدەدرێنە دەرەوەی لەشـی ئاژەڵەکـەو دەکەونەسەر گژوگیای لەوەڕگەکان وکەناری ڕووبـارو کانیـاو دەریاچـەکان ،لـە دواییـدا هێلکەکان دەتـروکێن وزینـدەوەرێکی سـەرەتایی دروسـت دەبێـت کـە پێـی دوترێـت(Miracidiaکۆ)یان (Miracidiumتاك) میراسیدیۆم لـە دواییـدا ئـەم زینـدەوەرە سەرەتایی یە بۆ تەواوکردنی قۆناغەکانی ژیانی دەچێتە ناو لولپێچەوە (بـە خانـەخوێی ناوەندی دەژمێرێت) تیایدا گەشەدەکەن و دەگۆڕدرێن بۆ ڕیـدیاو ئـەویش دەگۆڕێـت بـۆ سەرکاریا و سەرکاریا لە لەشی هێلکە شەیتانۆکەدا دێتە دەرەوەکەلەسـەرو کلـك پێـك هاتووەو دوای ئەمەش سەرکاریا بە گژوگیاوە دەلکێت وپێی دەوترێت میتا سەرکاریا کە توانای تووش کردنی ئاژەڵ و مرۆڤی هەیەو دەگاتە ڕیخۆڵەکان ولە جگەردا جێگیر دەبێت وپێگەیشتوو دەبێت و جارێکی دی سوڕی ژیانی دووبارە دەبێتەوە .

نیشانەکانی نەخۆشییەکە :

-نیشانەکانی نەخشی کرمی جگەر بە شێوەیەکی ڕوون ودیار لەسەر مەڕی تووشبوو دەردەکەوێت.

١. شێوەی توندی نەخۆشییەکە "Acute Form"مردار بوونەوەی کتوپڕی ئاژەڵی تووشبوو "Sudden death" بە بێ ئەوەی هیچ نیشانەیەکی لەسەر دەرکەوێت بە گرنگترین ڕووداوی ئەم شێوەیە دادەنرێت بەڵام ئەگەر ئاژەڵەکە مایەوە ئەوا بێهێزولاواز لە لەوەڕ دەکەوێت و ئازارێکی توندی پێوەدیارەو لە ماوەی ٤٨ کاتژمێردا مردار دەبێتەوە.

٢.شێوەی ژێر توند: Sub acute form

کێشی مەڕی تووشبوو کەم دەکات و نیشانەی کەم خوێنی پێوە دیارەو ڕۆژلە دوای ڕۆژ لاواز دەبێت .

٣.شێوەی درێژ خایەن:"Chronic form"

لە هەموو شێوەکانی دی زیاتر دیارترو باوترە، کێشی ئاژەڵەکە زۆرکەم دەکات ولەڕولاواز دەبێت و دروستبوونی ئاوبەند لە ژێر قورگی مەڕەکەدا (submandibular oedema) کە بە گرنگترین نیشانە دادەنرێت.

-هەندێك جاریش ئاژەڵی تووشبوو تووشی سکچوون دەبێت وهەروەها بەرهەمی شیری زۆر کەم دەبێت.

- تووشی کەم خوێنی دەبێت لە ئەنجامی ئەوەی کە کرمی جگەر توانای مژینی خوێنی هەیە.

- خوری مەڕی تووشبوو ڕەنگی دەگۆڕێت وهەڵدەوەرێت.

- ئەم شێوەیە ٢-٣ مانگێك دەخایەنێت و لە دواییدا ئاژەڵەکە مردار دەبێتەوە.

-لەئەنجامی تێکشکاندنی شانەکانی جگەر لەلایەن کرمی جگەرەوە دەبێتە هۆی ڕێگە خۆشکەرێك بۆ تووشبوون بە نەخۆشی Infection necrotic hepatitis کە هۆکەی بەکتریای clostridium novyi .

چارەسەرکردن و خۆپاراستن:

-قەلاچۆکردنی خانەخوێی ناوەندی واتە لول پێچ،(هێلکە شەیتانۆکە)، بە رێگەی سەرەکی دادەنرێت بۆ خۆپاراستن لە بلاوبوونەوەی کرمی جگەر.

- بەخێوکردنی ئاژەڵ لە شوێنی پاکوخاوێندا ،ئەمەش دەبێت لە ئەنجامی پاك کردنەوەی پاشەڕۆی ئاژەڵ بە شێوەیەکی بەردەوام و کۆکردنەوەی لە شوێنی تایبەتیدا بۆ ماوەیەکی دیاری کراو بە مەبەستی لەناوبردنی هێلکەی مشەخۆرەکە.

- پاکردنەوەی هەموو سەوزەیەك پێش بەکارهێنانی لەلایەن مرۆڤەوە بە هۆی بەکارهێنانی ماددەیەکی پاکژکەرەوە.

- ئەو دەرمانانەی کە بەکاردەهێنرێت بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی کرمی جگەر لەوانە: "کلۆزانتیل-رافۆکسانایدە-البندازول-اوکسی کلۆزەنایدە"

سەرچاوەکان:

١.Rodositice,O.M.,C.G.,Blood,D-C.,and Hitinchiff,K-w-. (2000) Veterinary Medicine 9th edition .W-B-Sanders. ١٩٧٩"Veterinary Medicin"

٢. علم الادوية و السموم البيطرية١٩٨١

د.علي عزيز الخياط . د.عيسى شحاته

د.حنيفة مرسي د.عبدالرزاق عبداللطيف

٣. علم الطفيليات البيطرية الجزء الاول

د.بهجت الجنابي د.صباح العباسي

دەردەسپڵ
Anthrax

دۆزینەوەی هۆکارە نەخۆشخەرەکان لەسەردەمە جیاجیاکانی مێژوودا بە قۆناغێکی گرنگ دادەنرێت لە مێژووی پێشکەوتنی زانستی پزیشکیدا ،ئەم کارەش بێگومان بەشێوەیەکی گشتی لە خزمەتی مرۆڤایەتیدا بووە کە بۆتە هۆی درێژبوونەوەی تەمەنی مرۆڤ لەسەر ڕووی ئەم زەمینە ، بەلاّم لەم سەردەمەدا هەندێك لە تیرۆرستان ئەم پێشکەوتنەی کە بەدەست هاتووە لە بواری زانستی پزیشکی ومایکرۆبایلۆژی دا دەقۆزنەوەو هۆکارە نەخۆشخەرەکان هەروەك چەکێکی بایۆلۆژی لە دژی مرۆڤایەتی و ئاوەدانی بەکاری دەهێنن وهەوڵ دەدەن کە تەمەنی مرۆڤ کورت بکەنەوە لەبەر ئەوەی چاویان بە پێشکەوتن وشارستانیەت وکۆمەڵگای مەدەنی هەڵنایەت.

یەکێك لەو هۆکارە نەخۆشخەرانە، هۆکاری نەخۆشی ئەنسراکسە کەلە بەرنامەی هەندێك ڕژێم و لایەنی تیرۆریستیدایە وەك چەکێکی بایۆلۆژی گەشەی پێبدەن وئامادەی بکەن ولە ئەنجامدا بەکاری بهێنن لە دژی مرۆڤایەتی،چونکە نەخۆشی ئەنسراکس نەخۆشیەکی ترسناك وکوشندەیەو توشی مرۆڤ وئاژەڵ دەبێت و زەرەرو زیانێکی گەورە بە تەندروستی ئاژەڵ ومرۆڤ وئابووری وولاّت و ژینگە دەگەیەنێت... لەبەر ئەوە بلاّوکردنەوەی زانیاری دەربارەی نەخۆشی ئەنسراکس لە کۆمەڵگای کوردەواری بە کارێکی پێویست دادەنرێت چونکە دوژمنانی کورد هەمیشە لە بەرنامەیاندا بووەکە چەکی بایۆلۆژی لەدژی بەکار بهێنن.

نەخۆشی ئەنسراکس Anthrax:

نەخۆشی ئەنسراکس نەخۆشییەکی بەکتیرییە کەلە هەموو وولاتانی جیهاندا بە شێوەیەکی گشتی هەیەو لە کوردستانیشدا بە تایبەتی، ئەم نەخۆشییە تووشی ئاژەڵی ماڵی وکێوی دەبێت بەتایبەتی ئاژەڵە گیاخۆرەکان وەکو مانگاو مەڕو ئەسپ و ئێسترو بەرازو هەروەها لە ئاژەڵی تووشبووە بە ڕێگەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەخۆ دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

نەخۆشی ئەنسراکس لە کۆمەڵگەی کوردەواری پێی دەوترێت (نەخۆشی سپڵ) و لە هەندێك ناوچەی دیکەدا پێی دەوترێت نەخۆشی (ئەسکەڵە پیسە یان ئاگرەی زمان) و عەرەبیش پێی دەڵێن (الجمرة الخبيثة) و لە هەندێك سەرچاوەی پزیشکیدا بە (Splenic Fever) ناودەبرێت.

هۆکاری نەخۆشی ئەنسراکس دەگەڕێتەوە بۆ جۆرێکی بەکتریا کە پێی دەوترێت Bacillus anthracis لە ساڵی ١٨٧٧ز بۆ یەکەم جار ڕبۆبەرت کوخ کاری لەسەرکردووەو گەشەی پێ کردووە، ئەم بەکتریایە چەند خەسڵەتێکی تایبەتیو گرنگی هەیە لەوانەش:

-لە کۆمەڵەی(G^+) بکتریایە.

- بە قەبارە گەورەیەو درێژییەکەی نزیکەی (٣-٥ Mm) پانیەکەی نزیکەی (١-Mm١,٢)دەبێت.

-توانای دروست کردنی سپۆری (Spores) هەیە کەبەهۆیەوە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ لە ژینگەدا بە چالاکی دەمێنێتەوە کە بەرهەڵستی هەموو بارێکی ناهەموار دەکات و لە هەموو بارودۆخێکدا توانای تووش کردنی هەیە.

- توانای گەشەکردنی هەیە بە بوون و نەبوونی گازی ئۆکسجین.

- لە شێوەدا زۆر لە بەکتریای (Bacillus Cereus) دەچێت کەلە خاك و خۆڵدا هەیە کە پەیوەندی بە ژەهراوی بوونی خۆراکەوە هەیە.

- توانای دروست کردنی کەپسولی (Capssule) ی هەیەو پێکهاتووە لە مادەی:

(poly-Deglutamate polyptide) و فەرمانەکەی بریتییە لە پاریزگاری کردنی بەکتریاکەیە لە خوێنی خانەخوێ لە دژی بەرگرییە خانەکانی لەش، و ئەم کەپسولە لە تاقیگەدا بە هۆی تاقیکردنەوەی (Mcfadyean reaction) دوە دەست نیشان دەکرێت.

-بەکتریای ئەنسراکس توانای بەرهەم هێنانی ژەهری هەیە(Toxines) کە بە شێوەیەکی سەرەکی لەسێ جۆر پێکهاتووە:

یەکەم: فاکتەری یەکەم کە پێی دەوترێت:

(Edema factor=EF)

پێکهاتووە لە (Inherent adenylate cyclase) ئەم ژەهرە دەبێتە هۆی دروست بوونی ئاوبەند لەلەشدا.

دووەم: فاکتەری دووەم کە پێی دەوترێت:

(Protective Antigen=PA)

دەبێتە هۆی پاراستنی بەکتریاکە.

سێیەم: فاکتەری سێیەم پێی دەوترێت :

(Lethal Factor=LF)

ئەمە ژەهرێکی ترسناك و کاریگەریەکی کوشندەی هەیە.

-دوای دەرچونی بەکتریاکە لەگەڵ خوێنی ئاژەڵی تووشبوو یان کردنەوەی لاشەی ئاژەڵی مردارەوەبوو، بەکتریاکە یەکسەر سپۆر دروست دەکات بەمەبەستی بەرهەڵستی کردنی بارودۆخی ناهەمواری ژینگە.

چۆنیەتی دروست بوونی نەخۆشی Anthrax Pathogenesis

ئاژەڵە گیاخۆرەکانی وەکو مانگاو مەڕو ووڵاخە بەرزە تووشی نەخۆشی ئەنسراکس دەبن بەهۆی لەوەڕاندنیان لەو لەوەڕگایانەی کە سپۆری بەکتریای نەخۆشییەکەی تێدا بلاوبۆتەوە بەتایبەتی ئەو لەوەڕگایانەی کە سالانی پێشووتر بوەتە هۆی تووشبوونی ئاژەڵەکان و مرداربونەوەیان.

توندو تیژی کاری نەخۆشخەرانەی (Pathogenecity) بەکتریای ئەنسراکس دەگەڕێتەوە بۆ سێ لایەن لە پێکهاتەی بەکتریاکە:

یەکەم: کەپسولی بەکتریاکە.

دووەم: ژەهری (Edema Factor)

سێیەم: ژەهری (Lethal Factor)

یەکگرتنی ئەم سێ لایەنە ڕۆلێکی سەرەکییان هەیە لە دروست بوونی نەخۆشییەکە لە کاتی تووشبووندابە تایبەتی لە قۆناغەکانی سەرەتاییدا کە کاردەکاتە سەر بەرگرییە خانەکانی ئاژەڵی تووشبوو کە کەپسولەکەی دەیپارێزێت لە پرۆسەی(Phagocytosis) بەمەش بەکتریاکە لە شوێنی تووشبووندا گەشە دەکات و دابەش دەبێت ژمارەی زیاد دەکات و لە ڕێگەی بەرگرییە خانەکانەوە (Phagocytes) دەگوێزرێتەوە بۆ بەشەکانی دیکەی کە بە هۆی ژەهرەکانییەوە دەبێتە هۆی پەك کەوتنی بەرگری خانەکان و بڵاوبوونەوەی خێرای بەکتریاکە لە ڕێگەی خوێنەوە بە هەموو لەشدا و لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی بەرهەم هێنانی بڕێکی زۆر لە ژەهرو نەخۆشخستن و تووشبوونی ئەندامە زیندووەکانی لەش و لە ناوچونی نەخۆشەکە.

چۆنیەتی گواستنەوەی نەخۆشی ئەنسراکس:

بە شێوەیەکی گشتی نەخۆشی ئەنسراکس دەگوێزرێتەوە بە هۆی:

یەکەم/ لەوەڕگای تووشبوو بە سپۆری بەکتریاکە بە خاك و خۆڵ و گژوگیاو ئاوی پیس بوو بە سپۆری بەکتریاکە نەخۆشییەکە دەگوێزرێتەوە بۆ ئاژەڵ و تووشی نەخۆشی دەکات.

دووەم/ کۆئەندامی هەناسەدانەوە: بەهۆی تۆزو خۆڵەوە سپۆرەکان هەڵدەمژرێن ولەم ڕێگەیەوە مرۆڤ وئاژەڵ تووشی نەخۆشی ئەنسراکس دەبن.

سێیەم/ بەهۆی مێش و مەگەزەوە دەگوێزرێتەوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە.

نیشانەکانی نەخۆشی ئەنسراکس:

ماوەی تووشبوونی ئاژەڵ بە نەخۆشییەکە و هەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکان نزیکەی (١-٢)هەفتە دەخایەنێت.

نەخۆشی ئەنسراکس لە مانگاو مەڕدا دوو شێوەی هەیە :

یەکەم: شێوەی سەرو تیژ Peracute

-ئەم شێوەیەی نەخۆشییەکە زۆر توندو تیژەو زۆر بڵاوە بە تایبەتی لەسەرەتای تەشەنەکردنی نەخۆشیەکە زۆربەی ئاژەڵەکان بە مردارەوەبویی دەبینرێن بە بێ هیچ نیشانەیەك کە ماوەی(١-٢) کاتژمێر دەخایەنێت.

دوای ماوەیەك ئاژەڵە مرداربووەکە خوێنێکی ڕەنگ ڕەشی قیری نەمەیوی (UnCogaulated ,dark,tarry) لە هەموو دەرچەکانی لەشەوە (دەم ولووت و کۆم و زێ)وە دێتە دەرەوە کە ئەمە بە نیشانەیەکی تەشخیسی دادەنرێت

دووەم: شێوەی تیژ Acute

- ئەم شێوەیەی نەخۆشیەکە نزیکەی (٤٨)کاتژمێر دەخایەنێت
- پلەی گەرمی لەشی بەرز دەبێتەوە کە دەگاتە (٤٢پ.س)و ئاژەڵەکە تووشی هەناسە بڕکێ و هەناوەکوتێ دەبێت و بێهێز و لاواز دەبێت و لە لەوەڕ دەکەوێت.
- ئاژەڵی ئاوس بەردەخات.
- بەرهەمی شیر کەم دەکات و هەندێك جار شیرەکە تێکەڵ بە خوێن دەبێت.
- تووشی سکچونی خوێناوی دەبێت ,

نەخۆشی ئەنسراکس لە وولاخە بەرزەدا (ئەسپ):-

نیشانەکانی نەخۆشی ئەنسراکس لە وولاخە بەرزەدا جیاوازە وەك لە نیشانەکانی لە مانگاو مەڕدا، لە ئەسپ دا زیاتر دەبێتە هۆی دروست بوونی ئاوبەندی ژێر پێست . (Edematous, Subcutaneous Swelling) لە ناوچەی قورگ و گەروی ئاژەڵەکەو هەروەها لە ژێر چەناگە وکە بێگومان ئەمەش دەبێت هۆی ئەوەی کە ئاژەڵەکە نەتوانێت خواردن قووت بدات و بەرەبەرە لەڕو لاواز دەبێت.

هەندێك جار زێر سکی ئاژەڵەکە دەئاوسێت وبە ئازار دەبێت پلەی گەرمی لەشی ئاژەڵەکەش بەرز دەبێتەوە . بە پێی (د.اسماعیل امین)لە سالآنی ڕابردوودا ئەم نەخۆشییە لە کوردستاندا تێبینی کراوە کە بڵاوبۆتەوەو تەشەنەی کردووەو ئەم نیشانانەی باس کران بینراونلە ناوچەی قەلآدزێ- ڕانیە-سەید صادق- پێنجوێن-.. هتد لە ئەنجامدا بۆتە هۆی گەیاندنی زەرەرو زیانێکی گەورە بە سامانی ئاژەڵی ناوچەکە.

نیشانەکانی دوای مردار بونەوەی ئاژەڵی تووشبوو:

لەکاتی دیاری کردنی نەخۆشی ئەنسراکس لەسەر لاشەی ئاژەڵی مردارەوە بوو ، وا باشترە کە لاشەی ئاژەڵەکە دەست کاری نەکرێت و بەهیچ شێوەیەك نەکرێتەوە.

- هەروەك باسکرا کە خوێنێکی نەمەیوی ڕەنگ ڕەشی قیری لە دەم ولوت وکۆم وزێی ئاژەڵەکەدێتە دەرەوە.

- قەبارەی سپڵی ئاژەڵەکە زۆر گەورە دەبێت و دەئاوسێت ونەرم دەبێت (Splenomegaly)کە ئەمەش بە نیشانەیەکی دیاری دوای مرداربونەوە دادەنرێت وهەرلەبەر ئەمەش لە هەندێك ناوچەی کوردستاندا بەم نەخۆشییە دەڵێن(نەخۆشی سپڵ)

- زۆربەی ئەندامەکانی لەش لە دڵ وگورچیلەو جگەرو سییەکان سور هەڵدەگەڕێن و دەئاوسێن و نەرم دەبن.

- دیاردەی ماسولکە گرژە(Rigor mortis) لەسەر لاشەی ئاژەڵی تووشبوو بە ئەنسراکس نابینرێت.

- لاشەکە بە شێوەیەکی گشتی دەئاوسێت.

نەخۆشی ئەنسراکس لە مرۆڤدا:

نەخۆشی ئەنسراکس نەخۆشیەکی هاوبەشە لە نێوان مرۆڤ وئاژەڵدا (Zoonosis)واتە نەخۆشییەکە لە ئاژەڵەوە بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ یان ناڕاستەخۆ دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

نەخۆشی ئەنسراکس لە مرۆڤدا سێ شێوەی هەیە :

یەکەم: شێوەی پێست (Cutaneous Anthrax)

-بڵاوترین شێوەیانە کە زیاتر لە مرۆڤدا دەردەکەێت لە ئەنجامی برینداربوون وڕووشانی پێستی مرۆڤ و تووشبوونی بە سپۆری بەکتریای نەخۆشییەکە لە خاك وخۆڵ یان لاشەی ئاژەڵی تووشبووە دەچێتە لەشی مرۆڤەوەو لەسەر پێستی برینێك دروست دەبێت کەلە شێوەی بڵقدایە لە دوای (١٢-٣٦)کاتژمێر بەمەش دەوترێت (Malignant Pustule)واتە برینێکی پیس هەرلەبەر ئەمەشە بە نەخۆشییەکە دەڵێن (ئەسکەڵە پیسە).

دوای چەند ڕۆژێك گرێ لیمفاوییەکانی لەش بە گشتی گەورە دەبن ولە قۆناغەکانی کۆتاییدا بەکتریاکە لە ڕێگەی خوێنەوە بە هەموو لەشدا بڵاودەبێتەوەو لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی مردنی نەخۆشەکە.

-ئەم شێوەی نەخۆشییەکە زیاتر تووشی پزیشکانی ڤێترینەری وقەساب و خاوەن ئاژەڵەکان دەبێت.

دووەم: شێوەی هەناسە(Inhalation Anthrax)

هەربەهۆی ئەم شێوەی نەخۆشییە پێشی دەوترێت:

(Wool Sorter's disease) واتە زیاتر تووشی ئەو کەسانە دەبێت کە پێستە خۆش دەکەن و خوری ئەشۆنەوە کە بە هۆی سروشتی کارەکەیانەوە لەڕێگەی هەڵمژینی سپۆری بەکتریاوە تووش دەبن وبەرەبەرە دەبێتە هۆی بەرزبوونەوە پلەی گەرمی لەش وئازارێکی توندیش لە سنگ دا پەیدا دەبێت و ڕۆژلەدوای ڕۆژیش نەخۆشییەکە زیاتر پەرەدەسێنێتوهەموو لەش دەگرێتەوەو دەبێتە هۆی مردنی نەخۆشەکە.

سێیەم شێوەی گەدەو ڕیخۆڵە : (Gastrointestinl Anthrax)

ئەم شێوەیەی نەخۆشییەکە زیاتر تووشی ڕیخۆڵەی مرۆڤ دەبێت لە ئەنجامی خواردنی گۆشتی نەکوڵاوی ئاژەڵی توشبوەوە پەیدا دەبێت و زیاتر لە وڵاتە هەژارەکاندا بڵاوەو لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا بەدەگمەن هەیە.

دیاریکردنی نەخۆشی ئەنسراکس (Diagnosis)

لەکاتی دیاریکردنی تەواوی نەخۆشی ئەنسراکس بە هۆی مێژووی نەخۆشییەکەو نیشانە دیارەکانی لەسەر ئاژەڵی تووشبووی مردارەوەبوو واباشترە کەلاشەی ئاژەڵەکە نەکرێتەوە چونکە لەکاتی کردنەوەیدا بەکتریای نەخۆشییەکە بەهەوادا بڵاودەبێتەوەو یەکسەر سپۆر دروست دەکەن و بەرهەڵستی ژینگە دەکەن و لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی سەرچاوەی نەخۆشییەکەو ناوچەی بڵاوبونەوەی فراوانتر دەبێت.

-بەکتریاکە دەستنیشان دەکرێت بەهۆی تاقیکردنەوەی تاقیگەیەکانەوە.

چارەسەر کردن وکۆنترۆلکردنی ئەنسراکس:

چارەسەر کردنی ئاژەڵی تووشبوو بە نەخۆشی ئەنسراکس کارێکی ئاسان نییە، بەڵام لە قۆناغە سەرەتاییەکانی نەخۆشییەکە کاتێك پلەی گەرمی لەشی ئاژەڵەکە بەرز دەبێتەوە دەتوانرێت بەهۆی بەکارهێنانی دەرمانەکانی دژە ژیانەکان(Antibiotics) وەکو کۆمەڵەی پەنسلین و سترپتۆمایسن وئۆکس تتراسایکلین زیانەکان کەم بکرێتەوە ،بەهەمان شێوە لە مرۆڤی تووشبوودا دەتوانرێت بەبەکارهێنانی دژە ژیانەکانی پەنسلین و تتراسایکلین و(Fluoroquinolones) فلۆروکواینۆلین کە توندوتیژی نەخۆشییەکە کەم بکرێتەوە بە تایبەتی شێوەی پێستی نەخۆشییەکە لە مرۆڤدا بەڵام لە شێوەی هەناسەی نەخۆشییەکە ئەنجامێکی ئەوتۆی نابێت.

بەمەبەستی کۆنترۆلکردنی نەخۆشیەکە پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکرێت:

یەکەم/ پێویستە ساڵانە بەپێی پرۆگرامێکی دارێژراو لەلایەن نەخۆشخانەی ڤێترینەرییەوە ئاژەڵەکانی ناوچەکە ڤاکسین بکرێن و بکوترێن بە ڤاکسینی نەخۆشی ئەنسراکس و هەروەها کوتانی ئەو کەسانەی کە ئاژەڵ بەخێودەکەن و خوری ئەشۆرنەوە لەگەڵ پزیشکانی ڤێترینەری و پزیشکانی بەشەری وئەو کارمەندانەی لە تاقیگەکاندا کاردەکەن.

دووەم/لەکاتی بلاووبوونەوەی نەخۆشی ئەنسراکس پێویستە یەکسەر ئاژەڵە نەخۆش و تووشبووەکان جیابکرێنەوەو بخرێنە شوێنێکی تایبەتەوەو هەوڵ بدرێت بەدژە ژیانەکان چارەسەر بکرێن.

سێیەم/ کەمکردنەوەی هاتوچۆی بازرگانی و قەدەغەکردنی گواستنەوەی ئاژەڵ لەسەر سنورەکان لەکاتی بڵاوبونەوەی نەخۆشییەکە.

چوارەم/ دانانی شوێنی دابڕینی پزیشکی(quarantine)لەسەر سنورەکان وکارپێکردنیان بەشێوەیەکی توندوتۆڵ.

پێنجەم/ قەلاچۆکردنی مێش ومەگەز بەبەردەوامی.

شەشەم/ سوتان و لەناوبردنی لاشەی ئاژەڵی تووشبوو بە یەکجاری و خستنە ناوچاڵی قوڵەوەو داپۆشینی.

حەوتەم/ پەیوەندی کردن بە وولاتانی دراوسێوە بە مەبەستی گۆڕینەوەی زانیاری پێویست لەسەر بڵاوبونەوەی نەخۆشییەکە.

هەشتەم/ بەکارهێنانی مادەی پاکژکەرەوە لە گەورەکانی ئاژەڵ وپاککردنەوەو ڕاگرتنی پاکوخاوێنی شوێنی ئاژەڵەکان بەبەردەوامی.

نۆیەم/ بڵاوکردنەوەی زانیاری دەربارەی نەخۆشی ئەنسراکس لە کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنەوەو ڕوونکردنەوەی مەترسییەکانی نەخۆشییەکە لەسەر تەندروستی مرۆڤ وئاژەڵ و ژینگە.

دەیەم/ پێکهێنانی لیژنەی هاوبەش لە نێوان پزیشکانی ڤێترینەری وپزیشکانی بەشەری وکارمەندانی تەندروستی وهەڵسان بە گەڕان بە نێو گوندنشینەکاندا بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی مەترسی و ترسناکی نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ بە گشتی ونەخۆشی ئەنسراکس بە تایبەتی لەسەر تەندروستی گشتی وژینگە.

نەخۆشی ئەنسراکس وچەکی بایۆلۆژی:

لەم ماوەی دواییدا کەناڵە جیاجیاکانی جیهانی بە گرنگییەوە باسی چەکی کۆکوژدەکەن بە تایبەتی لەکاتی هەڵمەتی سەربازی لە پێناو ڕزگارکردنی گەلی عێراق لە چنگ ڕژێمی بەعس لە عێراقدا بەپێی هەندێك سەرچاوە دەرکەوتووە ڕژێمی بەعسی عێراق یەکێك لەو ڕژێمە دڕندانە بووە کە هەوڵی داوە چەکی کۆکوژ بە تایبەتی چەکی بایۆلۆژی گەشەی پێبدات ئامادەی بکات و لە ئەنجامدا لە دژی نەیارانی بەکاری بهێنێت هەروەك چۆن چەکی کیمیاوی بەکارهێنا لە کوردستان و بە تایبەتی لە شاری هەڵەبجە.

هۆکاری نەخۆشی ئەنسراکس (Bacillus anthracis) یەکێکە لە سەرەکیترین چەکی بایۆلۆژی کە ڕژێمی بەعسی عێراق پارەیەکی بۆ تەرخان کردبوو بەمەبەستی ئامادەکردن و بەکارهێنانی ئەویش بە هەڵگرتنی سپۆری بەکتریاکە بە هۆی ڕۆکێتەوە یان فڕۆکەوەو بڵاوکردنەوەی لەهەر ناوچەیەکدا کە مەبەستی بێت.

سپۆری بەکتریای ئەنسراکس دەتوانرێت ئامادە بکرێت وبەرهەم بهێنرێت و هەڵبگیرێت لە شێوەی ووشکدا (Dry Form) و لەگەڵ پارێزگاریکردن لەسەر چالاکی وزیندوویی بەکتریا کە دوای هەڵگرتنی بۆ ماوەیەکی دووروودرێژ، کەئەمەش وا دەکات هەروەك چەکێکی بایۆلۆژی لەلایەن تیرۆرستانەوە (Bioterrorism) بەکاربهێنرێت.

یان بڵاوکردنەوەی سپۆری بەکتریاکە لە نێوان ئاژەڵەکان وتووشکردنیان و لە ئەنجامدا گواستنەوەی نەخۆشییەکە لە ئاژەڵەوە بۆ مرۆڤ، ئەمەش ڕێگەیەکە کە تیرۆرستان دەیگرنە بەر وەك چەکی بایۆلۆژی.

بەڵام سەرکەوتنی هاوپەیمانان بە سەرکردایەتی وولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو گەلی عێراق (ساڵی ٢٠٠٣) بەسەر ڕژێمی بەعس عێراق ئەگەری بەکارهێنانی چەکی بایۆلۆژیش لە گۆڕنرا.

سەرچاوەکان:

Bacillus anthracis and anthrax.١

Radostits O.M,Gay,C-CBlood .٢
D-C and Hinchcliff, K-W
Veterinary Medicine ,2000
Qthedition

٣.گۆڤاری بژوێن ژمارە (٦-٧)
نەخۆشی سپڵ لەلایەن د. توانا خۆارەحم.

٤.الامراض المشترکة بین الانسان و الحیوان
د.صباح العلوجی
د.عبدالحسین بیرم

Bigger,J.W,Hand Book of Bacteriology(1939).٥

٦. زانیاری دەربارەی نەخۆشی ئەنسراکس
لەلایەن بەڕێز /د. ئیسماعیل ئەمین . پزیشکی ڤێترینەری شارەزا.

شێتبوونی مانگا
Mad Cow Disease

ئایا مانگا شێت دەبێت؟؟!!

ئەم پرسیارە لای زۆربەی کەس دروست بووە بە تایبەتی دوای شێت بوونی مانگاکانی بەریتانیا,ئێمەش لە وەڵامدا دەڵێین شێت بوونی مانگا یەکێکە لەو نەخۆشییانەی کەلەم ساڵانەی دواییدا وەکو دیاردەیەکی ترسناك لە نێو مانگاکانی وڵاتی بەریتانیا سەری هەڵداو لەلایەن زۆربەی کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنی جیهانی گرنگی یەکی تایبەتی پێدراو هەر لەبەر ئەوەشە کە پێویستە خوێندەواری کورد ئاگادار بێت لەسەر چەند زانیارییەکی گرنگ دەربارەی ئەم نەخۆشییە.. هەرچەندە زانیاری دەربارەی ئەم نەخۆشییە جێگیر نەبووەو لێکۆڵینەوە هەر بەردەوامە.

چیرۆکی سەرهەڵدانی نەخۆشی شێت بوون لە نێوان مانگاکانی بەریتانیادا:-

بۆ یەکەم جار ئەم نەخۆشییە لەناوەڕاستی هەشتاکانی ئەم سەدەیەدا لە وڵاتی بەریتانیا سەری هەڵداە زیانێکی گەورەی بە ئابووری ئەو وڵاتە گەیاند. شێت بوونی مانگا ناوێکی گشتی یە لە نێوان خەڵکی بەریتانیادا بڵاوەو ناوە زانستییەکەی بریتییە لە "BSE" (Bovine Spongiform Encephalopathy) گەڵێك ڕاوبۆچونی جیاواز هەیە سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی ئەم دەردە ترسناکە لە نێوان مانگای بەریتانیادا بەڵام نزیکترین بۆچوون لە ڕاستییەوە ئەوەیە کە سەرچاوەی شێت بوونی مانگاکانی بەریتانیا دەگەڕێتەوە بۆ نەخۆشییەکی ناسراو لە بەریتانیا کە پێی دەوترێت سکرەیپی (Scrapie) کە بە شێوەیەکی سروشتی لە نێوان مەڕ بە تەمەنەکانی بەریتانیادا هەیەو لە لەوەڕگاکانی ئەو وڵاتەدا بلاوە، بە پێی سەرچاوە پزیشکیەکان هۆکاری نەخۆشی سکرەیپی هەمان هۆکاری نەخۆشی شێت بوونی مانگایبەریتانیایە، چیرۆکی بڵاوبونەوەی نەخۆششی شێت بوون لەو وڵاتەدا بەوە دەست پێدەکات کەلە بەریتانیادا ژمارەیەکی زۆر مەڕو ماڵات هەیەو زۆربەی مەڕە بەتەمەنەکان هەڵگری هۆکاری نەخۆشی سکرەیپن. خەڵکی بەریتانیا گۆشت مەڕیان

زۆر لا پەسەند نییەو لە کارگەی تایبەتـدا ئـەو مـەڕەپیە لاوازە نەخۆشـانە سـەردەبڕێن وزانستیانە لە ژێر کاریگەری پلەی گەرمی بەرزدا پڕرتینی ئاژەڵیان لێ دروسـتدەکرێتو لە ئەنجامدا هەروەك سەرچاوەیەکی پڕۆتینی بەشێکی زۆر لە ئـالیکی مانگاکـانی ئـەو وڵاتە پێکدەهێنێت.

بەڵام لە حەفتاکان وهەشتاکانی ئەم سەدەیەدا چەند گۆڕانێکی بنەڕەتیبەسـەر چـۆنێتی دروست کردنی پڕۆتینی ئاژەڵی بـەریتانیادا هـات، ئـەویش بەبـەکارهێنانی پلەیـەکی گەرمی نزمتر لەو پلـە گەرمییـەی کـە پێویـستە بـۆ لـەناوبردنی هۆکـاری نەخۆشـی سکرەپیی و هۆکارەکە بە زیندوێتی وچالاکی دەمێنێتەوەو لە ئەنجامیـشدا ئـەم شـێوەیە پێشکەش بە مـانگاکانی ئەو وڵاتە دەکرێت لە ڕێگەی سەرچاوە پڕۆتینی یەکـەوە کەلـە گۆشتی مەڕەکان دروست دەکرێت.

- لەساڵی ١٩٨٦ لە بەریتانیا نزیکەی (١٦٠٠٠٠) سەرمانگا هەڵگری هۆکاری ئەم نەخۆشیەن و لە سـاڵی ١٩٩٠ لـە وڵاتـی (میرنـشینەکانی عمـان) نیـشانەکانی نەخۆشی شێت بوون لەسەر ئەو مانگایانە دەرکەوت کەلەساڵی ١٩٨٥ لـە بـەریتانیاوە هێنرابوون.

کۆمەڵێك نەخۆشی لە مرۆڤ وئاژەڵ:

نەخۆشی : (Spongiform Encephalopathy in man and Animals)

کۆمەڵێگ نەخۆشی دەگرێتەوە لە مرۆڤ وئاژەڵدا کـە نیـشانەکانیان زۆر لەیـەك دەچـن چونکە نەخۆشییەکان بە شێوەیەکی گشتی تایبەتن بە ناوەندە کۆئەندامی دەماری مرۆڤ وئاژەڵی تووشبوو:لەو نەخۆشیانەش:-

لە مرۆڤدا :-

یەکەم/ نەخۆشی کۆرۆ (Kuru):

ئەم نەخۆشییە هەبووە بە تایبەتی لە نێوان هەندێك لە خێڵەکانی وڵاتی غینیای نـوێ، کە یەکێك لە نەریتە باوەکانیان بریتی بووە لە خواردنی گۆشتی مردووەکانیان و ئەمەش گرنگترین سەرچاوەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکە بووە لە نێوان ئەندامانی ئەو خێڵانـەدا,

وە یەکێك لە نیشانە سەرەکییەکانی ئەم نەخۆشییە بریتیە لە لەرزینی لەشی مرۆڤە تووشبووەکە و ناوی کۆرۆ لە لەرزینەوە هاتووە بەلاّم لە سەرەتای حەفتاکانی ئەم سەدەیەدا ، بە هۆی بلاّوبونەوەی خوێندەواری لە نێوان ئەو خێلاّنەدا بووە هۆی نەهێشتنی ئەو نەریتە کوشندەیەو لە ئەنجامیشدا نەخۆشییەکە کۆتایی پێهات.

دووەم / نەخۆشی :جاکۆب –کروتزفیلد(Creutzfeldt – Jacob Disease)

ئەم نەخۆشییە بە ڕێژەیەکی زۆر کەم لە جیهاندا بلاّوەو زیاتر لە نێوان جولەکە لیبیەکاندا لە ئیسرائیل دا هەیەو هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی خواردنی سەرەکیان بریتی بووە لە سەرو چاوی مەڕی پیر.

دوای سەرهەڵدانی نەخۆشی شێت بوون لە مانگای بەریتانیادا لەهەمان کاتدا نەخۆشی جاکۆب لە مرۆڤدا لە بەریتانیا زیادی کرد ، وەبە پێی سەرچاوە زانستییەکان هتاکو ئێستا هیچ پەیوەندیەك نییە لەنێوان نەخۆشی جاکۆب لە مرۆڤدا وشێت بوون لە مانگادا.

-نەخۆشی جاکوب لە مرۆڤێکی تووش بووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤێکی ساغ لە ڕێگەی نەشتەرگرییەوە.

سێیەم/نەخۆشی : (Gerstmann – Straussler – Scheinker disease)

-لەڕێگەی بۆماوەوە دەگوێزرێتەوە.

لە ئاژەڵدا :-

یەکەم/ لە مەڕو بزندا :

نەخۆشی سکرەپیی (Scrapie) ئەم نەخۆشییە پێش (٢٠٠) ساڵ دووسەد ساڵ لە ئەوروپا بە گشتی و بەریتانیا بە تایبەتی دۆزراوەتەوە, زیاتر تووشی ئەو مەڕو بزنانە دەبێت کە تەمەنیان لە (١٨) مانگ زیاترە.

لە نیشانە سەرەکییەکانی ئەم نەخۆشییە کە پێستی ئاژەڵی تووشبوو تووشی هەستیاریەکی زۆرتوند دەبێت وئاژەڵەکە خۆی دەخورێنێت ناوی (Scrapie)خوراندنەوە هاتووە.

نوم نەخۆشـــییە لـــە فەرەنـــسا پێـــی دەوترێـــت(Tremblante) وەلـــە ئـــەڵمانیا پێـــی دەوترێت(Traber Krankheit)

دووەم/لەمانگادا : "BSE" (Bovine Spongiform Encephalopathy)

سێیەم/ لە ئاسك ونێستر: نەخۆشی (Bovine Wasting Disease)

هۆکاری نەخۆشییەکە : "Causative agent"

هۆکاری ئەم نەخۆشییە چەند سیفاتێکی تایبەتی گرنگی هەیە کەبە هیچ شێوەیەك لـە سیفاتەکانی هۆکارە بایۆلۆژیە تەقلیدیە نەخۆشخەرەکانی تری وەك (بەکتریا- ڤـایرەس) ناچێت .. ئەمەش خۆی لە خۆیدا شۆرشێکە لە زانستی بایۆلۆژی ومایکرۆبایۆلۆژی دا.

لەبـەر نـەبوونی زانیـاری پێویـست ناوەنـدە زانـستیەکان لـە سـەرەتادا گـەلێك نـاوی جۆراوجۆریان لە هۆکاری ئەم نەخۆشییە ناوە ، لەوانەش:-

-ڤایرەسە سستەکان (Slow Virus)

- هۆکاری نائاسایی (Un Conventional agent)

- پرۆتینێکی نائاسایی (Abnormal protein)

- هۆکارێك لە ڤایرەس دەچێت (Virus like agent)

- لـــە ســـاڵی (١٩٨٢) بـــە دواوە ناوەنـــدە زانـــستییە پزیـــشکییەکان هۆکـــاری ئـــەم نەخۆشییەیان ناونا پریۆن (Prion)کە کورت کراوەی:

(Proteinaceous Infectious Particles)

واتە "تەنۆچکەیەکی پرۆتینی نەخۆشخەر"

وەلە سیفاتە تایبەتەکانی پریۆن:-

یەکەم/پریۆن پێکهاتووە لە پرۆتینێکی تایبـەت کـە پێـی دەوترێـت پرۆتینـی پریـۆن (Prion Protein) کە کورت دوکرێتەوە بۆ (PrP).

-لەناوەڕاستی هەشتاکاندا زاناکان گەیـشتنە ئـەو ئەنجامـەی کـە لـە لەشـی ئـاژەڵ و مرۆڤدا جینێك هەیە کە لێپرسراوە لە دروست کردنی پرۆتینی پریۆن و لە مرۆڤدا ئـەم

جینە دەکەوێتە سەر کرۆمۆسۆمی (٢٠) بیست، هەروەها زاناکان بۆیان دەرکەوت کە دوو جۆر پڕۆتینی پریۆن هەیە:

١. پڕۆتینی پریۆنی سروشتی کە نەخۆشخەر نییە کە پێی دەوترێت (Cellular Prion Protein) وە کورت دەکرێتەوە بۆ (PrPC)

٢. پڕۆتینی پریۆنی ناسروشتی کە نەخۆشخەرە کە پێی دەوترێت (Scrapie Prion Protein) وە کورت دەکرێتەوە بۆ (PrPc)

کە هەروەها ئەم جۆرەیان بە لێپرسراوی یەکەم دادەنرێت بە تووشبوون وسەرهەڵدانی شێت بوونی مانگا.

دووەم/ بە هیچ شێوەیەك تێبینی ترشەناوك نەکراوە لە پڕۆتینی پریۆن و تیرەکەی نزیکەی(٧-٢٠) نانۆمیترە و کێشەکەی نزیکەی (٢٧-٣٠) کیلۆداڵتۆنە و بەهۆی مایکرۆسکۆپی ئەلەکترۆنییەوە نەبینراوە.

سێیەم/پڕۆتینی پریۆن لەلایەن کۆئەندامی بەرگری لەشی مرۆڤ وئاژەڵەوە تێبینی ناکرێت و وەك تەنۆچکەیەکی پڕۆتینی بێگانە بەلەش وەڵام نادرێتەوە.

-واتە:-دژە پەیداکەر نییە . Non-antigenic

وەڵامدانەوەی بەرگری نییە . No Immune response

وە نابێتە هۆی هەوکردن . No Inflammation

چوارەم/ ماوەی چوونە ژوورەوەی پریۆن بۆ ناو لەشی مرۆڤ یان ئاژەڵ وەهەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکانی نەخۆشییەکە لەسەریان نزیکەی (٥ مانگ بۆ ٥ ساڵ) درێژە دەکێشێت شوێنی هەڵبژێراوی کاری پریۆن بریتیە لە ناوەندە کۆئەندامی دەمار بە گشتی و مێشك بە تایبەتی کەکاری تێکدەرانەی خۆی تێدا ئەنجام دەدات کە ئەویش بریتیە لە دروست کردنی بۆشایی (Vacuolation) لە دەمارە خانەکان وشانەکانی مێشکدا و لە ئەنجامدا شانەکانی مێشك شێوەیان لە شێوەی ئیسفەنج دەچێت .

پێنجەم/ پڕۆتینی پریۆن:-

أ-لە ژینگەی دەرەوەدا توانای مانەوەی هەیە بە چالاکی بۆ ماوەی چەند مانگێك.

ب- لە پلەی (٨٠س) توانای مانەوەی هەیە بۆ ماوەی نیو کاتژمێر.

ج- بە هیچ جۆرێك مادەی ترش وتفت کاری تێناکات.

و- ئەم ئەنزیمانە (Nuclease –Protease –Lipease) کار لە پریۆن ناکات.

هـ – تیشکی سەرو بنەوشەیی کار لە پریۆن ناکات

ی- باشترین ڕێگە بۆ لەنابردنی پریۆن لەبەروبومی ئاژەڵان تعقیم کردنە بە (ئۆتۆکلاف) لە پلەی ١٣٤-١٣٨س بۆ ماوەی یەك کاتژمێر.

نیشانەکانی شێت بوون لە مانگادا:

ئەم نیشانانەی خوارەوە دوای ماوەیەکی درێژ بە شێوەیەکی کتوپڕ دەردەکەوێت:

١-پلەی گەرمی لەشی تووشبوو بەرز نابێتەوە.

٢- پێستی ئاژەڵ تووشی خوران و ئاوسان و سووربوونەوە دەبێت و هەوڵی خوراندنی دەدات بەهۆی دیوار یان هەر شتێکی ڕەق ترەوە یاخود گازی لێدەگرێت.

٣.بەشەکانی لەشی ئاژەڵەکە بە شێوەیەکی ناسروشتی دەجولێتەوە.

٤. دوای مردار بوونەوەی ئاژەڵەکە مێشکی شێوەی ئیسفەنجی وەردەگرێت (spongy) کە ئەمەش بە گرنگترین ڕێگە دادەنرێت بۆ تشخیص کردنی نەخۆشییەکە.

چارەسەرکردن/ ئەم نەخۆشییە هەتاکو ئێستا هیچ چارەسەرێکی بۆ نەدۆزراوەتەوە.

چۆنیەتی پاراستنی کوردستان لەم نەخۆشییە:-

یەکەم/قەدەغەکردنی هێنانی ئاژەڵ (مانگا-مەڕ-بزن) لەو وولاتانەی کە نەخۆشییەکەیان تێدا بڵاوبۆتەوە.

دووەم/قەدەغەکردنی هێنانی پڕۆتینی ئاژەڵ لەو وولاتانەی کە نەخۆشییەکەیان تێدا بڵاوبۆتەوە.

سێیەم/ناردنی تیمێك لە پزیشکانی ڤێترینەری بۆ دەرەوەی وولات بە مەبەستی ڕاهێنان ومەشق کردن لەسەر تازەترین ڕێگاکانی دیاری کردنی ئەم نەخۆشییە لە ئاژەڵ و مرۆڤدا.

چوارەم/ ئەم نەخۆشییە لە ڕێگەی بەرهەمی ئاژەڵەوە وەك (ماست-پەنیر-کەرە) ناگوێزرێتەوەو خواردنی ئەم بەرهەمی ئاژەڵانە هیچ مەترسیەکی لەسەر نییە.

ئەو سەرچاوانەی سوودیان لێوەرگیراوە:-

1.Control of Communicable diseases in man
- Abram S. Benenson.
2. Thomsons special veterinary pathology
-William W.Carlton
- M.Donald MCGavin
3.New Som's sheep diseases "1973"
-Hadleigh Marsh
4. Veterinary Medicine
- D.C .Blood.
- J.A. Henderson
- Medical Micro biology.
- Murray - Drew
- Kobayashi - Thompson
6- Disease's of live stock
-T.G. Hungerford
٧-مذكرة معلومات صادرة عن منظمة الاغذية و الزراعة –(FAO)
٨- مجلة الطبيب البيطري : ژماره :١-٤/١٩٩٦
"نقابة الاطباءالبيطريين الاردنيين"
٩- علم المناعة وعلم الامراض المناعي في الحيوانات الاليفة
-اولسن وكداكوكا.
ترجمة : دكتور خليفة احمد خليفة.
دكتور سعد خالد حسن
١٠- رۆژنامەی کوردستانی نوێ ژمارە (١٢٤٩)لە ١٩٩٦/٣/٢٩ : مانگا شێتەکانی بەریتانیا.
د.کەریم خۆشناو
١١- مجلة(ابقار و اغنام) : العلاقة بين مرض الاستحالة الدماغية الاسفنجية البقرية و الامراض الدماغية الاخرى . دكتور ياسين الياسينو (سوريا).

تـــەبـــەق

Foot and Mouth Disease

یەکێك لە دوژمنە سەرسەختەکانی سامانی ئاژەڵ نەخۆشی تەبەقە (F.M.D) کە بەبەردەوامی هەڕەشەی نەمان لە ئاژەڵی بێزمان دەکات و ساڵانە زیان دەگەیەنێت بە ئابووری وڵاتانی جیهان . لەم چەند مانگەی دواییدا کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندنی جیهانی زۆر بە گەرمییەوە دەنگ وباسی بڵاوبوونەوەو تەشەنە کردنی نەخۆشی تەبەقیان بڵاوکردەوە لە نێوان ئاژەڵەکانی وڵاتانی بەریتانیاو وڵاتانی دیکەی جیهان بە شێوەیەك کە لێپرسراوان لەو وڵاتانەدا بڕیاری سووتاندن و لە ناوبردنی ئەو ئاژەڵانەیان داوە کە تووشی نەخۆشی تەبەق بوون و بەمەش مرۆڤ بە شێوەیەکی گشتی ترس لێنیشتووە چونکە نەخۆشییەکە لە ئاژەڵ دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ وهەروەها دەبێتە هۆی پیس بوونی ژینگەو هەتا ئێستاش زیانەکان لە بەریتانیا گەیشتۆتە (٤٠٠) ملیۆن دۆلار.

<u>نەخۆشی تەبەق (F.M.D) چی دەگەیەنێت:</u>

لە کوردەواریدا پێی دەوترێت تەبەق ولە وڵاتانی عەرەبیشدا پێی دەوترێت (الحمی القلاعیه) کە نەخۆشییەکی ڤایرۆسی توندو تیژو تووشی زۆربەی ئاژەڵەکان دەبێت بە تایبەتی ئاژەڵە دووسمەکان(Cloven footed animals)وەکو گاو مانگاو گامێش وبەرازو مەڕو بزن وهەروەها ئاژەڵە کاوێژکەرە کێوی یەکان و لە ئاژەڵیشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ نیشانە دیارەکانی نەخۆشی تەبەق زیاتر لە دەم وسمەکانیدا دەردەکەوێت هەر لەبەر ئەمەشە ناونراوە (Foot and Mouth Disease)

نەخۆشی تەبەق لە زۆربە وڵاتانی جیهاندا هەیە بە درێژایی سەدەو نیوێك چەندەها جار لە شێوەی شۆڕشی نەخۆشی تەشەنەی کردووە لە وڵاتەکانی ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و کیشوەری ئەفریقیاو ئەوروپاو ئەمریکاو ئوسترالیاو یابان ولەم دواییەشدا زەبری گورچکبڕی وەشاند لە دژی خاوەن ئاژەڵەکانی بەریتانیاو لە ئەنجامدا زیانی گەورەی پێگەیاندن.

نەخۆشی تەبەق زۆر بەتوندی تووشی گا ومانگاو گوێرەکە دەبێت و ئاژەڵی تەمەن بچوك بە هیچ شێوەیەك بەرکەی نەخۆشییەکە ناگرن ورێژەی لەناوچوون و تووشبوون بەرزە تیایاندا بەڵام ئەوەی شایەنی باسە پلەی توندو تیژی نەخۆشییەکە لە مەڕو بزندا زۆر کەمترە لە پلەی توندو تیژی لە گاو مانگاداو بە شێوەیك کە کەمتر نیشانەکانی پێوە دیار دەبێت وزیاتر مەڕو بزن هەروەکو هەڵگرێکی ڤایرۆسەکە(Carriers)دەبن و بە پێی سەرچاوە پزیشکیەکانی ڤێترینەری بۆ ماوەی نۆ مانگ دەمێننەوەو لە ئەنجامدا لە بارودۆخی تایبەتیدا دەبێتە هۆی سەرچاوەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکە.

نەخۆشی تەبەق یەکێکە لە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ (دەردە مرۆژەڵییەکان)، نەخۆشیەکە لە ئاژەڵی توشبووەوە بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ یان ناڕاستەخۆ دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و خۆشبەختانە کاریگەرییەکی نەخۆشخەرانەی ئوتۆی نییە بۆ سەر تەندروستی مرۆڤ چونکە مرۆڤ خانەخوێیەکی هەستیار نییە بۆ ڤایرۆسی نەخۆشییەکە.

نەخۆشی تەبەق چەند زەرەروزیانێکی ئابوری دەگەیەنێت لەوانەش:

-ڕێژەی تووشبوون و لەناوچوون لە نێوان ئاژەڵەکاندا زۆر بەرزە.
- کەم بوونەوەی بەرهەمی شیر وگۆشت بە شێوەیەکی بەرچاو.
- بۆماوەیەکی دووررودرێژ ئاژەڵی تووشبوو بێ بەرهەم دەمێننەوەو سودی لێوەرناگیرێت.

نەخۆشی تەبەق هەر لەساڵی ١٨٩٧ ز هۆکارەکەی دۆزراوەتەوەو هەرلەوساوە هەتاوەکو ئەم سەردەمە بوونی هەیەو کۆتایی نەهاتووەو نەتوانراوە کۆنتڕۆڵ بکرێت بە شێوەیەکی بنەڕەتی، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە:

یەکەم/ تەبەق نەخۆشییەکی ڤایرۆسی توندوتیژی سارییە.

دووەم/ ڤایرۆسی نەخۆشییەکە کۆمەڵێك خانەخوێی هەیە.

سێیەم/ هۆکاری نەخۆشیەکە چەند جۆرێکی سەرکی ولاوەکی هەیە.

هۆکاری نەخۆشی تەبەق(F.M.D):

سێیەم ⁄هۆکاری نەخۆشیەکە چەند جۆرێکی جیاواز جیاوازە:

نەخۆشی تەبەق "F.M.D" نەخۆشییەکی ڤایرۆسیەو جۆرەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرۆسێك کەپێی دەوترێت (Aphtho Virus) کەسەر بە خێزانی (Picorna Viridae)ی یە وەلە کۆمەڵەی (RNA Virus) وە ئەوەی شایەنی باس بێت ڤایرۆسی نەخۆشی تەبەق لە ئاژەڵدا یەکەم ڤایرۆس بوو کە دۆزرایەوە لە ساڵی ١٨٩٧ ز لەلایەن هەردوو زانا:

(Loeffler and Froch)

ڤایرۆسی نەخۆشی تەبەق حەوت جۆری سەرەکی (7 Serotypes) هەیە بەم شێویە :

١- جۆری "A"

٢- جۆری "C"

٣- جۆری "O"

ئەم سێ جۆرە لە زۆربەی وولآتانی جیهاندا بلآوبونەتەوە

٤- جۆری SAT- 1

٥- SAT- 2

٦- SAT-3

ئەم سێ لە وولآتانی کیشوەری ئەفریقیادا هەیە.

٧- جۆری ASIA -1زیاتر لە وولآتانی کیشوەری ئاسیادا هەیە . بە تایبەتی لە چین و پاکستان

وهندستان وئێران وهۆنگ کۆنگ وتایلەند بلآوبونەتەوەو بە پێی سەرچاوە پزیشکیەکان هەر سێ جۆری (ASIA 1,O,A)لە عێراقدا هەیە.

سەرەڕای ئەو حەوت جۆرە سەرەکی یە. هەر جۆرەیان لە ئەنجامی بازدانی بۆماوەیی (mutation) چەند جۆرێکی لاوەکی تری لێ دروست دەبێت (Subserotypes)

بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری نزیکەی(٦٥) شەست و پێنج جۆری لاوەکی لێ دروست بووە بە شێوەیە:

- ٣٢ جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "A" دروست بوو.
- ١١ جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "O" دروست بوو.
- 5 جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "C" دروست بوو.
- 7 جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "SAT-1" دروست بوو.
- 3 جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "SAT-2" دروست بوو.
- 4 جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "SAT-3" دروست بوو.
- 3 جۆری لاوەکی لە جۆری سەرەکی "ASIA-1" دروست بوو.

خەسڵەتە تایبەتەکانی ڤایرۆسی نەخۆشی تەبەق:

یەکەم/ هیچ جۆرە پەیوەندیەکی ئەنتیجینی(Antigenic relationship) نی یە لە نێوان جۆرە سەرەکیەکان و لاوەکیەکانداواتە بە هیچ شێوەیەك دیارەدەی (Cross – immunity) نی یە لە نێوانیاندا کە بێگومان ئەمەش هۆیەکە لە هۆیەکانی کۆنترۆڵ نەکردنی نەخۆشییەکە هەتاکو ئەم سەردەمە,

دووەم/ قەبارەی ڤایرۆسەکە بچوکەو نزیکەی (٢٠-٣٠) نانۆمیترە.

سێیەم/ توانای بەرهەڵستی کردنی مادەی ئەلکهول و ئیتۆرکلۆرۆفۆرم و هەموو توێنەرەوە چەورییەکانی هەیە.

چوارەم/ لە پلەی کولاَندا ڤایرۆسەکە لەناو دەچێت

پێنجەم/ توانای مانەوەی هەیە بۆ ماوەی مانگێك لە تۆوی گادا لە پلەی (-٧٩) پ.س.

شەشەم/ بە شێوەیەکی گشتی ڤایرۆسەکە توانای مانەوەی هەیە لە بارودۆخی سارداو بە پێچەوانەشەوە لەناو دەچێت لە بارودۆخی گەرمدا.

حەوتەم/ شوێنی هەڵبژێراوی ڤایرۆسەکە لە لەشی ئاژەڵدا زیاتر مەیلی هەیە بۆ پەردەی ناوپۆشی بۆشایی دەم و هەروەها پێستی نێوان سمەکانی ئاژەڵەکەو هەندێ جۆریش مەیلی هەیە بۆ ماسولکەی دڵی ئاژەڵەکەو دەبێتە هۆی (Myocarditis) .

هەشتەم / لەماوەی چەند خولەکێکدا ڤایرۆسەکە بەم مادانە لە ناودەچێت:

- Sodium hydro xi de
- Formalin 1-2%
- Sodium Carbonate %4

نیشانەکان Clinical Findings:

توندوتیژی نەخۆشی تەبەق و دەرکەوتنی نیشانەکان بە شێوەیەکی گشتی بەندە لەسەر :

یەکەم/ جۆری ڤایرۆس(Strain of the Virus)

دووەم/ ئاستی بەرگری لەلەشی ئاژەڵەکەدا (Immune status of the animal).

لە مانگادا:

لەکاتی تووشبوونی مانگادا نیشانەکان بە شێوەیەکی دیار دەردەکەون لەوانەش:

-ماوەی چونە ژورەوەی ڤایرۆسەکە بۆ ناو لەشی ئاژەڵ وهەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکانی نەخۆشی یەکە نزیکەی(١-١٤)ڕۆژ دەخایەنێت.

- پلەی گەرمی لەشی ئاژەڵی تووشبوو بەرز دەبێتەوەو دەگاتە (٤٠-٤١) پ.س و ئاژەڵەکە لەلەوەڕ دەکەوێت و لاوازو بێ هێز دەبێت.

- بۆشایی دەمی ئاژەڵی تووشبوو سور دەبێتەوەو تووشی هەوکردن دەبێت (Stomatitis) و لیکی زۆر بە دەمیدا دێتە خوارەوە ئەمەش لە ئەنجامی دروست بوونی تلۆقدا ڕوودەدات (Vesicles) لەسەر زمان و ژێر زمان و بەشەکانی دیکەی دەم ولە ئەنجامدا دەبێتە هۆی برین وئازارێکی زۆری پێوە دیارە.

-چاوی ئاژەڵی تووشبوو ئاوێکی زۆر دەکات.

- ئاژەڵی تووشبوو دەشەلێت لە ئەنجامی دروست بوونی تلۆق لە نێوان سمەکانیدا بەرەبەرە هەودەکات و ئاژەڵەکە بەلایەکدا دەکەوێت و توانای جوڵەی نامێنێت ، هەرلەبەر ئەوەشە کە تلۆق لەدەم و قاچی ئاژەڵی تووشبوو دروست دەبێت و پێی دەوترێت نەخۆشی قاچ و دەم (Foot and mouth Disease).

-هەندێك جار تلۆق لەسەر گوانی ئاژەڵی تووشبوو دروست دەبێت و دەبێتە هۆی هەوکردنی گوان (Mastitis).

- ئاژەڵی ئاوس بەردەخات (Abortion) لە ئەنجامی بەرز بونەوەی پلەی گەرمی لەشی.

- بەرهەمی شیر بە ڕێژەیکی بەرچاو کەم دەکات.

- شێوەیەك لە شێوەکانی نەخۆشییەکە پێی دەوترێت (Malignant form) دەبێتە هۆی لەناوچونی ژمارەیەکی زۆر لەئاژەڵە تووشبووەکان بە تایبەتی ئاژەڵە تەمەن بچوکەکان لە ئەنجامی ئەوەی جۆرێك لە ڤایرۆسەکە تووشی ماسولکەی دڵ دەبێت و دەبێتە هۆی هەوکردنی دڵ(Myocarditis)

لە مەڕو بزندا :

لە مەڕو بزندا نیشانەکانی نەخۆشی تەبەق زۆر ئاشکراو دیار نین هەروەکو لە مانگادا پێوەی دیارە، بەڵام لە لایەکی دیکەوە گرنگیەکی تایبەتی هەیە چونکە مەڕو بزن هەروەکو هەڵگرێکی ڤایرۆسەکە کاردەکات و لە بارودۆخی گونجاودا دەگوێزرێتەوە بۆ مانگاو لە ئەنجامدا تووشی نەخۆشییەکە دەبێت .

-شەلینی ئاژەڵەکە بەشێوەیەکی دیار کە ئازارێکی تیژی پێوە دیارە بە سەرەکیترینی نیشانە دادەنرێت لە مەڕوبزندا.

- لە کاتی بڵاوبونەوەی نەخۆشییەکەدا ڕێژەی لەناوچونی کاروبەرخ زۆر زیاترە بە بەراورد لەگەڵ مەڕوبزندا.

ڕێگاکانی گواستنەوەی نەخۆشی تەبەق :

ڤایرۆسی نەخۆشی تەبەق زۆر بە خێرایی دەگوێزرێتەوەو لە شێوەی شۆڕشێکی نەخۆشیدا لە نێوان ئاژەڵەکاندا تەشەنە دەکات بە دووری ٦٠ کم هەڕەشە دەکات وبە هۆی ئەم ڕێگایانەوە دەگوێزرێتەوە:

یەکەم/ بەهۆی تێکەڵ بوونی پەیوەندی ڕاستەخۆی نێوان ئاژەڵەکان بە تایبەتی لە وەرزە ساردەکاندا,

دووەم/ لیك و میزو شیرو تۆو پاشەڕۆی ئاژەڵی تووشبوو بە سەرچاوەی ڤایرۆسەکە دادەنرێت کەلە ڕێگەیانەوە

ئاژەڵی تریش تووش دەبێت.

سێیەم/ ڤایرۆسەکە لە ڕێگەی هەواوە زۆر بە خێرایی دەگوێزرێتەوە.

چوارەم/ ڤایرۆسەکە لە ڕێگەی باڵندە کێویەکان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دی دەگوێزرێتەوە.

پێنجەم/ هەروەها نەخۆشییەکە لە ڕێگەی مێش و مەگەزەوە دەگوێزرێتەوە.

شەشەم/ مرۆڤیش گوێزەرەوەیەکی باشە بۆ ڤایرۆسی نەخۆشیەکە.

نەخۆشی تەبەقF.M.Dلە مرۆڤدا:

هەروەك لەبەشەکانی پێشوتردا ئاماژەمان بۆ کرد نەخۆشی تەبەق بە یەکێك لە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان ئاژەڵ ومرۆڤ دادەنرێت (Zoonosis) بەلاَم خۆشبەختانە کاریگەریکی نەخۆشخەرانەی ئەوتۆی نی یە بۆ سەر مرۆڤ چونکە مرۆڤ خانەخوێیەکی هەستیاری نی یە بۆ ڤایرۆسی نەخۆشییەکە. نەخۆشی تەبەق دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ لە ڕێگەی تێکەڵ بوون و پەیوەندی ڕاستەخۆ بە ئاژەڵەوە بە تایبەتی ئەو کەسانەی کە خاوەنی ئاژەڵن و قەسابەکان و هەروەها پزیشکەکانی ڤێترینەری ، بەکارهێنانی شیر و بەرهەمەکانی شیر لەلایەن مرۆڤەوە یەکێکە لە ڕێگە سەرەکیەکانی گواستنەوەی نەخۆشیەکەچونکە تەبەق لەو نەخۆشیانەیە کەلە ڕێگەی

خواردنەوەی شیرەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و نیشانەکانی نەخۆشیەکە لەسەر مرۆڤ زۆر لە نیشانەکانی نەخۆشی ئەنفلۆنزا دەچێت لەوانەش :

-ماوەی چونە ژوورەوەی ڤایرۆسەکەو هەتاوەکو دەرکەوتنی نیشانەکانی(٢-٧) ڕۆژ دەخایەنێت.

- بەرز بوونەوەی پلەی گەرمی لەشی مرۆڤەکە.

- ووشك بوونەوەی ناودەمی نەخۆشەکەو قوت نەدانی خواردن.

- دروست بوونی تلۆق لەناو بۆشایی دەم یان سەر دەست.

- مرۆڤ هەندێ جار وەك هەڵگری ڤایرۆسەکە کاردەکات و دەبێتە هۆی گواستنەوەی ڤایرۆسەکە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە .

دەست نیشان کردنی نەخۆشییەکە (Diagnosis):

دیاری کردن و دەست نیشان کردنی نەخۆشی تەبەق F.M.D لە لایەن پزیشکەکانی ڤێترینەریەوە دەبێت بە هۆی :

یەکەم/ مێژووی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکە.

دووەم/ نیشانەدیارەکانی سەر ئاژەڵی نەخۆش.

سێیەم/ ڕێژەی تووشبوون(Morbidity rate) و لەناوچون (Mortality rate).

چوارەم/ بە هۆی پشکنینی تاقیگەییەوە بە تایبەتی پشکنینی (ELISA) و پێویستە نەخۆشی تەبەق لەم نەخۆشیانەی خوارەوە جیابکرێتەوە :

١.نەخۆشی شەلکە (Foot Rot) لە مەڕوبزندا.

٢. نەخۆشی (Vesicular Stomatitis) لە مانگادا.

٣. نەخۆشی (Rinder pest)لە مانگادا.

٤. نەخۆشی (Blue tongue) لە مەڕدا.

چارەسەرکردن و خۆپاراستن:

نەخۆشی تەبەق نەخۆشیەکی ڤایرۆسیە هیچ چارەسەرێکی تایبەتمەندی نی یە لەبەرئەوە پێویستە هەوڵ بدرێ کە ژینگەی کوردستان لەم دەردە گرانە بپارێزرێت چەنکە لەساڵی ١٩٩٩ لە کوردستاندا بڵاوبۆتەوەو زەرەری گەورەی گەیاند بە سامانی ئاژەڵ لە کوردستاندا ،جا لەبەرئەوە پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکرێت:

یەکەم/ کوتانی هەموو ئاژەڵەکان(مانگا مەڕوبزن) بەجۆری (Poly Valent Vaccine) بە تایبەتی ئەو جۆرە سیرۆلۆجیانەی کەلەناوچەیەکدا بە هەمیشەیی هەیەو ساڵانە دووبارە بکرێتەوە و بەمەبەستی چالاککردنی کۆئەندامیبەرگری.

دووەم/ پێویستە بنکەی تەندروستی ڤێترینەری لەسەر سنورەکان دابنرێت و ئەو ئاژەڵانەی کە دێنە ناو سنورەکەوە بپشکنرێن و ئاژەڵی نەخۆش قەدەغە بکرێت.

سێیەم/ لەکاتی ڕوودانی نەخۆشییەکە لە هەر ناوچەیەکدا پێویستە بە زوترین کات کۆنترۆڵ بکرێت وبخرێتە ژێر چاودێری تەندروستی ڤێترینەریەوە بە هیچ شێوەیەك ئاژەڵی نەخۆش جموجۆڵی پێنەکرێت لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر وهەروەها خاوەنەکانیشیان ئەملاوئەولا نەکەن.

چوارەم/ پێویستە کەناڵە جیاجیاکانی ڕاگەیاندن (تەلەفزیون ،ڕۆژنامە، گۆڤار)ی حکومەتی هەرێمی کوردستان وهەموو لایەنە سیاسیەکان گرنگیەکی تایبەت بدرێت بە نەخۆشیەکانی ئاژەڵ و نەخۆشییە هاوبەشەکان بە گشتی و نەخۆشی تەبەق بە تایبەتی بە دانانی بەرنامەی تایبەت و بەستنی کۆڕو کۆبونەوەی بەردەوام بە مەبەستی بەرز کردنەوەی ئاستی هۆشیاری تەندروستی لە نێوان کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان.

پێنجەم/ لە کاتی سەربڕینی ئاژەڵەکان لە قەسابخانە پێویستە لەسەر قەسابەکان یەکسەر لاشەی ئاژەڵەکە نەخرێتە ناو بەفر گرو جەمیدەوە بەڵکو بۆ ماوەیەك هەڵبواسرێن لە شوێنێکی پاکدا بۆ ئەوەی پلەی ترشێتی گۆشتەکە بەرز ببێتەوە .

شەشەم/ هەستان بە کوڵاندنی شیر پێش خواردنەوەی لەلایەن مرۆڤەوە.

ئەو سەرچاوانەی کە سودیان لێ وەرگیراوە:

Blood D,C,&Hendrson ,J.A,1979 Veterinary Medicine.١

The Merck Veterinary Manual 8th edition-1998.٢

٣.چەند سەرچاوەیەك لە مەڵبەندی ئینتەرنێتی زانکۆ.

٤. بعد جنون البقر و الحمى القلاعية

الالبان في دائرة الخطر

الحمى القلاعية وجنون البقر خطران يهددان صناعة الالبان.

Food and-Mouth Disease .٤

٥. گۆڤاری بژوێن ژمارە (٣)١٩٩٩.

نەخۆشی تەبەق : د. توانا خوارەحم عزیز.

Foot-and-Mouth Disease “F.MD”.٦

محاضرة من قبل/ -الدكتور انطوان - الدكتور سلامه شحاته زانکۆی بغداد.

خوێن میزکە

Babesiosis

زانستی پزیشکی ڤێترینەری ئەو زانستە گرنگەیە کەبە شێوەیەکی فراوان لەو دەردو نەخۆشیانە دەکۆڵێتەوە کە تووشی ئاژەڵ و باڵندە دەبێت وهەروەها بایەخێکی تایبەتیش بە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ (Zoonosis) دەدات, واتە ئەو دەردو نەخۆشییانەی کە ڕاستەخۆ یان ناڕاستەوخۆ بە شێوەیەکی سروشتی دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

یەکێك لەو نەخۆشییانەی کە تووشی ئاژەڵ دەبێت و بەشێوەیەکی ناڕاستەخۆ (لەڕێگەی گەنەوە) دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ بە نەخۆشی بابیزیۆسزە (Babesiosis) کە لە ناو خەڵکا بە نەخۆشی (خوێن میزکە) ناسراوەو هەندێك جار پێشی دەوترێت نەخۆشی (زەردوویی) لە وەرزە گەرمەکاندا بڵاو دەبێتەوە ولە ئەنجامدا زەرەرو زیانێکی گەورە بە ئابووری وولات و تەندروستی ئاژەڵ وهەروەها تەندروستی مرۆڤ دەگەیەنێت جالەبەرئەوە بە پێویستم زانی کە چەند زانیاریەکی پێویست دەربارەی ئەم نەخۆشییە بخەمە پێش چاوی خوێنەران بە هیوای بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری تەندروستی.

بابیزیۆسز (خوێن میزکە) چی یە؟

لەسەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری ئەم نەخۆشییە چەند ناوێکی دیکەی هەیە لەوانەش:-

-نەخۆشی پایرۆپلازمۆسز "Piroplasmosis"

- نەخۆشی تای تێکساس "Texas Fever"

- نەخۆشی "Redwater"

- لە ناو خەڵکدا و بە تایبەتی لە نێوان گوند نشینەکاندایی دەوترێت خوێن میزکە چونکە یەکێك لە نیشانە سەرەکیەکانی ئەم نەخۆشییە کەلەسەر ئاژەڵی تووشبوو دەردەکەوێت ئەوەیە کە میزەکەی ڕەنگی ڕەش دەبێت وهەندێك جاریش لە هەندێك

ناوچەی کوردستاندا پێی دەوترێت نەخۆشی زەردوویی چونکە لاشەی ئاژەڵی مردارەوە بوو زەرد هەڵدەگەڕێت.

نەخۆشی بابیزیۆسز لە زۆربەی وولاتانی جیهاندا بلاوە بە تایبەتی لە ناوچە گەرمەکانداو لە کوردستانیشدا لە وەرزەکانی بەهارو هاویندا تەشەنە دەکات چونکە لەم وەرزانەدا گەنە بە شێوەیەکی خێرا نەش و نما دەکەن وزۆر دەبن لە لەوەڕگەکاندا ،گەنە هەروەك گوێزەرەوەیەکی بایۆلۆژی هۆکاری ئەم نەخۆشییە لە ئاژەڵێکەوە بۆ ئاژەڵێکی دیکەو هەروەها لە ئاژەڵەوە بۆ مرۆڤ دەگوێزرێتەوە هەر لەبەرئەمەشە بەم نەخۆشییە دەوترێت تای گەنە(Tick Fever).

-نەخۆشی بابیزیۆسز تووشی مەڕوبزن وگا و مانگا وئەسپ و سەگ و پشیلەو بەرازو مرۆڤ دەبێت و کارێکی خراپ دەکاتە سەر تەندروستیان چونکە هۆکاری ئەم نەخۆشییە دەگەڕێتەوە بۆ مشەخۆرێکی خوێن (Blood Parasite)کە پێی دەوترێت بابیزیا(Babesia) و دەبێتە هۆی شی بوونەوەو تێك شکاندانی ژمارەیەکی زۆر لە خڕۆکە سورەکانی خوێن.

- دیاردەی زەردوویی چی دەگەیەنێت؟

دیاردەی زەردوویی لە ئەنجامی کۆمەڵ بوونی بڕێکی زۆر لە مادەیەکی ڕەنگ زەرد کە پێی دەوترێت بلیرۆبین (Bilirubin)لە خوێندا دروست دەبێت ولەهەمان کاتدا لەڕێگەی خوێنەوە دەگاتە هەموو خانەو شانەکانی لەش ولە ئەنجامدا زەرد هەڵگەڕانیان.

-بیلیرۆبین(BIlirubin) مادەیەکی ڕەنگ زەردەوبە شێوەیەکی سروشتی لە ئەنجامی شی بوونەوەی خڕۆکە سورەکانی خوێن بە تایبەتی هیم (Heam) پەیدا دەبێت و نابێتە هۆی زەرد هەڵگەڕانی شانەکانی لەش، بەلام لە کاتی شی بوونەوەو تێك شکاندانی خڕۆکە سورەکانی خوێن بە شێوەیەکی ناسروشتی لە ژێر کاریگەری هۆکارێکدا ، بیلیرۆبین بڕەکەی لە خوێندا زیاد دەکات لە ئەنجامدا لە ڕێگەی خوێنەوە بە هەموو لەشدا بلاو دەبێتەوەو زەرد هەڵدەگەڕێت.

بە شێوەیەکە گشتی دوو جۆر بیلیرۆبین هەیە :-

یەکەم/ بیلیرۆبینی یەکگرتوو: Conjugated Bilirubin

ئەم جۆرە لەدوای گەیشتنی بیلیرۆبین لە ڕێگەی خوێنەوە بە خانەکانی جگەرەوە دروست دەبێت (Hepato Cyte) و لە ئەنجامدا یەکگرتنی لەگەڵ ترشی گلۆکۆرۆنیك (Glucuronic) بە یارمەتی ئەنزیمێك کە پێی دەوترێت (Glucuronyi transferases)

دووەم/ بیلیرۆبینی یەکنەکگرتوو(UnConjugated Bilirubin)

-ئەم جۆرە هێشتا نەگەیشتۆتە خانەکانی جگەرو یەکی نەگرتووە لەگەڵ ترشی گلۆکۆرۆنیك.

- کەواتە دەتوانین بڵێین کە دیاردەی زەردوویی لە ئەنجامی هۆکارێکی نەخۆشخەرەوە کە تووشی خڕۆکە سورەکانی خوێن دەبێت پەیدا دەبێت و پزیشکان بە گشتی هەروەك نیشانەیەکی گرنگ سوودی لێوەردەگرن بۆ دیاری کردنی نەخۆشی یە سەرەکییەکە.

- یەکێك لە نیشانە سەرەکییەکانی نەخۆشی بابیزیۆسز دیاردەی زەردوویی یە ، ئەمەش کەمشەخۆری خوێن بابیزیا(Babesia) هێرش دەباتە سەر خڕۆکە سورەکانی خوێن پەیدا دەبێت و لە ئەنجامدا شی بوونەوەو تێك شکاندنیان بە شێوەیەك ناسروشتی و زیادبوونی بڕی بیلیرۆبین لە خوێنداو زرەدهەڵگەڕانی شانەکانی لەش. کەواتە (زەردوویی نەخۆشی نی یە ، بەڵکو نیشانەیە)

- هۆکاری نەخۆشی بابیزیۆسز (Babesiosis):

- بۆیەکەم جار زانای ڕۆمانی (Babes) لە ساڵی ١٨٨٨ز هۆکاری ئەم نەخۆشییەی دۆزییەوە لە خوێنی چەند منداڵێکی تووش بوو بە میزی خوێناوی وناوی لێنرا بابیزیا (Babesia)

- وەلە ساڵی ١٨٩٣ ز هەردوو زانای ئەمریکی (Kilborne ,Smith) لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەلماندیان کە بابیزیا ، بەکتریا نی یە بەڵکو مشەخۆرێکی

خوێنەو لە خڕۆکە سوورەکانی خوێندا گەشە دەکەن و زۆر دەبن و دەبنە هۆی خوێن میزکە لە مانگاداو هەروەها بەم نەخۆشییەیان دەگوت:

تای تێکساس(TexasFever)

- بابیزیا لە زیندەوەرە سەرەتاییەکانەو سەر بە خێزانی (Babesidae) ە، هەروەها لە مشەخۆرەکانی خوێنەو (Intraerythrocytic Protozoan Parasites) واتە هێرش دەباتە سەر خڕۆکە سورەکانی خوێن و تێیدا نیشتەجێ دەبێت و گەشە دەکەن و زۆر دەبن و لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی شیبونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە خڕۆکە سورەکانی خوێن. بابیزیا چەند شێوەیەکی جیاواز جیاوازی هەیە لەوانەش (هێلکەیی – هەرمێیی- خڕ.. هتد)

-سوڕی ژیانی مشەخۆری بابیزیا بەشێکی لە خانەخوێی بڕبڕەدارەکاندا (ئاژەڵ یان مرۆڤ) بەسەر دەبات و بەشەکەی دیکەی لەشی گەنەدا بەسەر دەبات، واتە گەنە هەروەك گوێزەرەوەیەکی بایۆلۆژی لەم نەخۆشییەدا ڕۆڵی هەیە.

مشەخۆری بابیزیا چەند جۆرێکی هەیەو هەر جۆرەش تایبەتە بەخانە خوێیەك، بەم شێوەیەی خوارەوە:

یەکەم/ جۆری:

Babesia divergens

Babesia Bigemina تووشی مانگا دەبێت

Babesia bovis

دووەم /جۆری:

Babesia motasi تووشی مەڕو بزن دەبێت

Babesia ovis

سێیەم / جۆری:

Babesia equi تووشی ئەسپ دەبێت

Babesia caballi

چوارەم/جۆری:

Babesia canis

Babesia felisتووشی سەگ و پشیلە دەبێت.

کاریگەری نەخۆشخەرانەی مشەخۆری بابیزیا (Babesia)

-دوای تووشبوون بە مشەخۆری بابیزیا و گەیشتنی بە خوێن و بە تایبەتی خڕۆکە سورەکانی خوێن ، دەست دەکەن بە دابەش بوون و لە ئەنجامدا ژمارەیان لەناو خڕۆکە سورەکانی خوێن زیاد دەکەت ودەبنە هۆی تێك شکاندن وشیبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لەخڕۆکەسورەکان و ڕوودانی ئەمانەی خوارەوە:

١.کەم خوێنی (Anaemia)

٢. زەردویی (Juandice)

٣. میزی خوێناوی (Heamoglobinuria)

لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەشدا ئاژەڵی توشبوو لەناو دەچێت لە ئەنجامی جۆرێك لە کەم خوێنی پێی دەوترێت (Anemic Anoxia)

نیشانەکانی نەخۆشی بابیزیۆسز:

یەکەم: ماوەی چونە ژورەوەی هۆکاری نەخۆشییەکە هەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکان نزیکەی (٢-٣) هەفتە دەخایەنێت.

دووەم: بەرزبونەوەی پلەی گەرمی لەشی ئاژەڵی توشبوو بە شێوەیەکی کتوپڕ دەگاتە (٤١پ.س)

سێیەم: ئاژەڵی توشبوو لاواز دەبێت و بێهێزی پێوە دیارەو لە لەوەڕ دەکەوێت و توانای کارپێکردنی نامێنێت.

چوارەم: ڕەنگی میزی ئاژەڵی نەخۆش ڕەش دەبینرێت و پێی دەوترێت خوێن میزکە (Heamoglobinuria)

پێنجەم: کەم خوێنیەکی زۆری پێوە دیارەو دوای مرداربوونەوەی ئاژەڵەکە ڕەنگی لاشەکەی زەرد هەڵدەگەڕێت (زەردوویی).

شەشەم: ژمارەیەکی زۆری گەنە بە ئاژەڵی نەخۆشەوە دەبینرێت وقەبارەیان گەورەیە لە ئەنجامی مژینی بڕێکی زۆری خوێن.

حەوتەم: نیشانە دەمارییەکانی پێوە دەردەکەوێت وەکو لەرزینی ماسولکەکانی لەشی ولە جوڵەیدا ناهاوسەنگیەك دەبینرێت.

هەشتەم/ دوای مرداربوونەوەی ئاژەڵی تووشبوو:

-قەبارەی جگەر گەورە دەبێت .

-قەبارەی سپڵ گەورە دەبێت (Heamolobinuria)

-قەبارەی تورەکەی زراو گەورە دەبێت.

- زەردبوونی ئەندامەکانی ناوەوەی لەشی ئاژەڵەکە.

- لاشەکە بە شێوەیەکی گشتی زەرد هەڵدەگەڕێت.

- خوێنی ئاژەڵەکە ڕوون دەبێتەوە واتە ئاوی دەبێت.

نەخۆشی بابیزیۆسز لە مرۆڤدا:-

هەروەك لە نامیلکەی (Hand book of Amenia) دا کەلەساڵی ١٩٩١ لە وولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا چاپ کراوە، ئەوە پیشان دراوە کە بابیزیا بە یەکێك لە مشەخۆرەکانی خڕۆکە سورەکانی خوێنی مرۆڤ دادەنرێت،نەخۆشی بابیزیۆسزبە ڕێژەیەکی کەم تووشی مرۆڤ دەبێت بەلام لە مرۆڤدا نەخۆشیەکی کوشندەیەو لە نیشانە سەرەکیەکانی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی لەش (تا) و بێهێزیەکی زۆرو کەم خوێنی لە ئەنجامی شی بوونەوەی خڕۆکە سورەکانی خوێن. هۆی سەرەکی بابیزیۆسز لە مرۆڤدا دەگەڕێتەوە بۆ جۆرێك مشەخۆر کە پێی دەوترێت (Babesia microti) کەلەوەرزەکانی هاویندا لە ڕێگەی گەنەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ کە بە شێوەیەکی سروشتیئەم مشەخۆرە لە مشکدا هە‌ .. ‌ ر ‌ .. ‌ ‌ ‌ هەندێك لە ناوچەکانی ئەمریکای باکوردا بلاوە.

خۆپاراستن و چارەسەرکردن:

لە هەموو کات وسەردەمێکدا خۆپاراستن باشترە لە چارەسەرکردن و ئەم ووتەیە زۆر گونجاوە لەگەڵ نەخۆشی ببابیزیۆسز چونکە خۆپاراستن لەم نەخۆشییە بە ئاسانترین وهەرزانترین ڕێگەچارە دادەنرێت ئەویش بە قەلاچۆکردنی گەنە لەوەرزەکانی بەهار و

هاویندا و نەهێشتنی گەیشتنی گەنە بە ئاژەڵەکانمان بە تایبەتی لە ناوچە گوند نشینەکاندا ئەمەش دەبێت بە دانانی بەرنامەیەکی دارێژراو بە مەبەستی شۆردنەوەی ئاژەڵ بە شێوەیەکی بەردەوام بەبەکارهێنانی ئەو دەرمانانەی کەدەبنە هۆی لەناوبردنی گەنەو هەموو مشەخۆرە دەرەکیەکان وەکو دەرمانی(Diazinon %60)

-ئەو دەرمانانەی کە بەکاردەهێنرێن بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی بابیزیۆسز:

١.Diaminzine

٢.Imizol

٣.Piroplasmin

٤.Oxytetracycline

ئەو سەرچاوانەی سوودیان لێوەرگیراوە:

1.G.david Roodman and Jerry L.spivak "Hand book of Anemia "1991"

2. Abram S.Benen Son "Control of Communicable Disease in man"1980

3.D.C.Blood and J.A.Henderon "Veterinary Medicine "1979"

4.The Merck Veterinary Manual.1998

٥. گۆڤاری ئەکادیمی ژمارە (١) ساڵی ١٩٩٩ لێکۆڵینەوەیەکی زانستی (TheMechanism of Inotoxication by Piroplasmin)

- دکتۆر فەرەیدون عبدالستار محمد ئەمین

٦. علم الطفيليات البيطرية الجزء الثاني)) مفصلية الارجل و الاوالي الحيوانية) د.بهاء محمد عبدالطيف.

7.Vinogradov,"Differentali Diagnoses of Internal Diseases"

٨. گۆڤاری بژوێن ژمارە (٤) ١٩٩٤ ووتاری :

(نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ)

تای خوێنبەربوون
"Hemorrhagic Fever"

لە کۆمەڵگەی کوردەواری پێی دەوترێت تای خوێنبەربوون ولەسەرچاوە پزیشکیەکاندا پێی دەوترێت(Viral Hemorrhagic Fever) باوترینیان بریتیە لە (Crimean-Congo Hemorrhagic Fever) ئەمەش لەبەرئەوەی یەکەم جار لە ساڵی ١٩٤٤ دا نەخۆشییەکە لە Crimea دەست نیشان کراو لە دواییدا لەساڵی ١٩٦٩ نەخۆشییەکە جارێکی دیکە لە ناوچەی Congo سەریهەڵداوەو بڵاوبۆوە لەم سەردەمەدا تای خوێن بەربوون لە زۆر وولاتانی جیهاندا بوونی هەیە وەك وولاتانی یەکێتی سۆڤێتی جاران وووڵاتانی خۆرهەلاتی ناوەڕاست وچین وهندستان وپاکستان وئەفغانستان وووڵاتانی باشوری ئەورپا.

تای خوێنبەربوون بلاودەبێتەوە زیاتر لە وەرزە گەرمەکانی ساڵدا واتە لە کاتی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی ژینگەدا ئەمەش لەبەرئەوەی مشخۆرەکانی وەك گەنەو ئەسپێ ومێش ومەگەز دەبوژێنەوەو گەشە دەکەن وژمارەیان زیاد دەکات . ڤایرۆسی نەخۆشی تای خوێن بەربوون بەشێك لە سوڕی ژیانی لە گەنەدا بەسەردەبات (Tick-born virus) و هەر لە ڕێی گەنەیشەوە لە ناوچەیکەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە .

بە پێی سەرچاوەکانی ڤێترینەری تای خوێن بەربوون یەکێکە لەو نەخۆشییە هاوبەشانەی نێوان ، مرۆڤ وئاژەڵ، واتە لە ئاژەڵی تووشبووەوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەخۆ (بەهۆی گەنەوە) دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و تەندروستی مرۆڤ دەخاتە مەترسییەکی گەورەوە ، چونکە کاریگەری نەخۆشخەرانەی ڤایرۆسەکە لە مرۆڤدا زۆر زیاترە وەك لە ئاژەڵدا و هەروەها دەرکەوتووە ڤایرۆسەکە لە مرۆڤی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ یەکێکی دیکە بە تایبەتی لە نەخۆشخانەکاندا.

هۆکار و نیشانەکان:

هۆکاری سەرەکی نەخۆشی تای خوێن بەربوون دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرۆسێك کە پێی دەوترێت Nairo Virus سەر بە خێزانی Bunya Viridae و یەکێکە لەو ڤایرۆسانەی کە بەشێك لە سوڕی ژیانی لە جۆرێك گەنەدا بەسەردەبات کە پێی دەوترێت Hyalomma هەروەها هۆکارێکیشە بۆ گواستنەوەی ڤایرۆسەکە لە ئاژەڵێکی تووشبووەوە بۆ یەکێکی ساغ. زۆر جۆر لە ئاژەڵە کێوی و ماڵییەکان خانەخوێی ڤایرۆسەکەن لەوانەش مانگا ومەڕوبزن واتە ڕۆڵی هەڵگری ڤایرۆسەکە دەبینن بێ ئەوەی هیچ نیشانەیەکی کلینیکییان لەسەر دەربکەوێت بەڵکو نەخۆشییەکە لەسەرەتاوە لە ئاژەڵەوە دەست پێدەکات و بەهۆی گەنەوە بڵاو دەبێتەوە.

ڤایرۆسی تای خوێن بەربوون بە هۆی گەنەوە یان پەیوەندی ڕاستەخۆوە بەئاژەڵلەی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و لە ئەنجامدا تووشی نەخۆشییەکە دەبن و هەروەها لە مرۆڤێکی نەخۆشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ یەکێکی ساغ بەهۆی بەرکەوتن یان بەڕێی جۆراو جۆر بە خوێن و شلەی دەردراوی مرۆڤە نەخۆشەکانەوەو بە پێی توێژینەوەکان دەرکەوتووە کە زیاتر لە نەخۆشخانەکاندا ئەم دیاردەیە ڕوودەدات لە ئەنجامی کەم تەرخەمی ڕەچاونەکردنی مەرجە تەندروستییەکان ئەویش بە پاکژ ڕانەگرتنی پێداویستی و کەلوپەلی پزیشکییەکان لی کاتی نەشتەرگەری و دەرزی لێدان و خوێن وەرگرتن، هەر لەبەرئەمەشە بە پێی سەرچاوەکان ڕێژەی لەناوچوون لە نەخۆشخانەکاندا دەرکەوتووە لە نێوان ٩٪-٥٠.

تای خوێن بەربوون لە مرۆڤدا :

لە مرۆڤدا نەخۆشی تای خوێن بەربوون زۆر توندوتیژو ترسناکە .ماوەی تووش بوون بە ڤایرۆسەکە و تا دەرکەوتنی نیشانەکان نزیکەی ٣-٧ ڕۆژ دەخایەنێت و بەم نیشانانەش دەست پێدەکات:

١.پلەی گەرمی لەشی نەخۆشەکە بەرز دەبێتەوە واتە تایەکی تیژی لێدێت.

٢. سەرئێشەیەکی تیژ و ئازارێکی توند لە سك و پشت وگەدەو ئەژنۆو گشت ماسولکەکانی لەشی دەگرێتەوە.

٣. نەخۆش هەندێ جار دەرشێتەوەو چاوی سوور دەبێتەوە.

٤. یەکێك لە خەسڵەتە سەرەکییەکانی ئەم نەخۆشییە خوێن بەربوونە لە ئەندامەکانی لەش کە بە شێوەی پەڵەی سوری خوێناوی تێبینی دەکرێت.

٥. لە شێوەی توندو تیژی نەخۆشییەکەو لە دوای چوارەم ڕۆژەوە نەخۆش تووشی لووت پژان دەبێت و خوێنێکی زۆری لێدەڕوات و لە کاتی دەرزی لێداندا لە شوێنی دەرزییەکە خوێنی ناوەستێت .

ئەو کەسانەی کە زیاتر بۆیان هەیە تووشی نەخۆشی تای خوێن بەربوون ببن بریتین لە پزیشکانی ڤێترینەری و یاریدەدەرەکانیان و خاوەن ئاژەڵەکان و قەسابەکان وئەو کەسانەی مامەڵەی کڕین و فرۆشتن بە ئاژەڵەوە دەکەن و کارمەندانی تاقیگەکانن.

تا ئێستا هیچ چارەسەرێکی گونجاوی بۆ نەدۆزراوەتەوە بەڵام بۆ سنووردارکردنی نەخۆشییەکە پێویستە هاوسەنگی شلەی لەشی نەخۆش ڕابگیرێت (Fluid and Electrolyte balance)هەروەها بەکارهێنانی ئەنتی بایۆتیك بەمەبەستی لەناوبردنی میکرۆبە لاوەکییەکان (Secondary Bacterial infection).

کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشییەکە:

بەمەبەستی کۆنترۆڵ کردن و سنور دانان بۆ بڵاوبوونەوەو تەشەنەکردنی نەخۆشییەکە پێویستە:

یەکەم/ قەڵاچۆکردنی بەردەوامی مشەخۆرە دەرەکییەکان لە وەرزە گەرمەکاندا بە تایبەتی گەنە ئەویش بە شۆردنەوەی ئاژەڵەکان بە هەندێك ماددەی لەناوبەری وەك(Organo Phosphoro Compounds)

دووەم/ خاوەن ئاژەڵەکان لە کاتی بەڕێوەبردنی ئاژەڵەکانیاندا پێویستە بە جل وبەرگی تایبەتەوەو دەست کێشەوە کارەکانیان ئەنجام بدەن.

سێیەم/ لەنەخۆشخانەکاندا پێویستە زۆر بە ووردی ڕەچاوی مەرجە تەندروستییەکان بکرێت وگشت کەل وپەل و پێداویستیەکانی نەشتەرگەری پاکژ بگرێتەوەو بەکارنەهێنانەوەی سەرنج ونیدڵی دیسپۆزەبڵ بە هیچ شێوەیەك.

چوارەم/ پزیشکانی ڤێترینەری و کارمەندانی قەسابخانەکان پێویستە بە جل وبەرگی تایبەتی و دەست کێشەوە کارەکانیان ئەنجام بدەن ورێگە نەدەن کەلاشەی ئاژەڵی نەخۆش بچێتە بازارەکانەوە.

پێنجەم/ لەرێگەی ڕاگەیاندنەکانەوە بە بەردەوامی هۆشیاری زانستی بڵاوبکرێتەوەو لەسەر بابەتی نەخۆشییە هاوبەشەکان بە شێوەیەکی گشتی و تای خوێن بەربوون بە تایبەتی.

سەرچاوەکان:

1. Murphy, F.AGibbs, E.P.J., Horzinek,M.C.,and studdert,m.,1999.Veterinary Virology. 3rd edition. Academic press,USA
2. Crimean –Congo Hemor rhagic Fever.CDC.

تای کــیو

Q Fever:

لەبەر زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوانی سـەر گـۆی زەوی بـە شـێوەیەکی لەبەرچـاو کـە ئەمەش بێگومان بۆتە هۆی زیلادبوونی داواکاری خەڵکی بۆ پێداویستیە خۆراکییـەکان و بە تایبەتی ئەوانەی کە بە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی پرۆتین دەژمێردرێن وەك گۆشـت وجۆرەکانی، ئەمەش وا دەکات مرۆڤ ساڵ بەسـاڵ زیـاتر لـە ئـاژەڵ نزیـك ببێتـەوەو لـە ئەنجامدا هەوڵی گەشەکردن و زیادبوونیان بە رێی جۆراوجۆر بـدات بەمەبەسـتی دابـین کردنی برێکی تەواو لە پرۆتین ، لەهەمان کاتدا لە رووی پزیشکیەوە ترسناکی ئاژەڵ بۆ سەر تەندروستی مـرۆڤ رۆژ بـەرۆژ روو لـە زیادبوونـە لـە رێـی هەرشـەی بـەردەوامی نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ کە بەرێی جیاجیا دەگوێزرێنـەوە بـۆ مـرۆڤ ولە ئەنجامدا تەندروستی و ئابووری مرۆڤ دەخەنە مەترسییەوەو هەروەها هۆکارێکیـشن بۆ پیس بوونی ژینگە. لەم چەند مانگەی پێشودا لە زۆربەی کەناڵەکانی راکەیاندن لـە وڵاتە جیاجیاکانی جیهان هەواڵی بڵاوبونەوەی نەخۆشی ئـەنفلۆنزای بـزن بڵاوکرایـەوە بەوەی لە هۆڵەندادا لە نێو بزنـەکانی ئـەو وڵاتـەدا نەخۆشـی ئـەنفلۆنزای بـزن سـەری هەڵداوەو هۆکارەکەی دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و لە ئەنجامدا چەند کەسـێك گیانیـان لـە دەست داوە.

نەخۆشی تـای کیو Q Fever:

نەخۆشی تای کیوQ Fever بە شێوەیەکی سەرەکی تووشی ئاژەڵە کاوێژکـەرەکانی وەك مەرو بزن ومانگا دەبێت و هەروەها بە پێـی سەرچـاوەکاندەرکەوتووە نەخۆشـییەکە لـە زیندەوەرە جومگەدارەکانی وەك گەنە بۆ ماوەیەك ژیان دەباتە سەر.

نەخۆشی تای کیو لە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و لە مرۆڤدا نیشانەکانی نەخۆشییەکە لـە نیـشانەکانی ئـەنفلۆنزای ئاسـایی دەچـێت وهـەر لەبەرئەمەشـە بـە نەخۆشییەکە دەوترێـت ئـەنفلۆنزای بـزن. رێـژەی تووشـبوونی ئاژەڵـەکان لـە جیهانـدا

دەگۆڕێت لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە وهەروەها بە پێی شوێنی بەخێوکردن وئاووهەواش.

هۆکاری نەخۆشی تای کیو ئارەزوی هەندێك شوێن دەکات لەلەشی ئاژەڵە تووشبووەکانداوەك: گوان و گوێرەکەدان و پزدان و شلەی پزو لەکاتی زایینی ئاژەڵە ئاوسەکاندا بە ژمارەیەکی زۆر دەردەدرێنە دەرەوەی لەش و بێگومان هۆیەکە لە هۆیەکانی پیس بوونی ژینگەش.

هەروەها دەرکەوتووە کە هۆکاری نەخۆشییەکەدوای ١١-١٨ ڕۆژ لە دوای زایینی ئاژەڵە ئاوسە تووشبووەکان لە میز و پاشەڕۆیاندا تێبینی دەکرێت . نەخۆشی تای کیو لە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ یەکێکی ساغ بەهۆی پەیوەندی ڕاستەوخۆوە لە ڕێی کۆئەندامی هەناسەوە.

هۆکاری نەخۆشە تای کیو:

هۆکاری نەخۆشییەکە بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ زیندەوەرێکیووردبین لە خێزانی Rick ettsiaceae کە پێی دەوترێت Coxiella burnetii.ئەم زیندەوەرە توانای بەرهەڵستیکردنی هۆکاری کیمیایی و هۆکارە ژینگەییەکانی هەیەو بۆ ماوەی چەند مانگێك توانای بەرگری کردنی لەخۆ هەیەو بە چالاکی دەمێنێتەوەو لە ئەنجامدا توانای تووش کردنی هەیە. هۆکاری نەخۆشییەکە بە ژمارەیەکی زۆر لە شیری گوانی ئاژەڵی تووشبوودا دەمێنێتەوە و دەبێتە هۆی سەرچاوەی تووشبوون و هەروەها لە گوان و پزدان وشلەی پز وگرێی لیمفاوی سەرگوان Supramammary lymph node جێگیر دەبێت.

نەخۆشی تای کیو لە مرۆڤدا :

نەخۆشی تای کیو یەکێکە لەو نەخۆشییانەی کەلە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ وتەندروستیدەخاتە مەترسیەوە. بە شێوەیکی سەرەکی لە ڕێی کۆئەندامی هەناسەدانەوە بە هۆی هەناسە وەرگرتنەوە هۆکاری نەخۆشییەکە دەگاتە لەشی مرۆڤ وبە لەشیدا بڵاو دەبێتەوە. بوونی هۆکاری نەخۆشییەکە لە خۆڵو تۆزو ئاووهەوا وخوری

وهەروەها ئەو کەل وپەلانەی کە بەهۆی میز و پاشەڕۆی ئـاژەڵی تووشـبووەکانەوە پـیس دەبن و لە ئەنجامدا دەبنە سەرچاوەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکە لـە مرۆڤـدا و بـە پێـی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری شـیری ئـاژەڵی تووشـبوو بـە سەرچـاوەیەکی گرنگـی نەخۆشییەکە دادەنرێت لە مرۆڤدا لە ڕێی خواردنەوەی شیری خاوەوە .ئەو کەسـانەی کـە زیاتر بۆیان هەی تووشی ئەم نەخۆشییە بن ئەوانەن کە بەئاژەڵ بەخێوکردنەوە خـەریکن لە کێڵگەو لادێکاندا بـە تایبـەتی لـە کـاتی زایینـی ئاژەڵـە ئاوسـەکانداو هـەروەها پزیشگانی ڤێترینەری و کارمەندانی تاقیگەو قەسابەکان وئەوانەی بە خـوری شـۆردنەوە خەریکن.

مرۆڤی تووشبوو چەند نیشانەیەکی لەسەر دەردەکەوێت کەلە نیشانەکانی ئـەنفلۆنزا دەچێت و لەوانەش:

پلەی گەرمی لـەش بـەرز دەبێتـەوە، ئـازار وبێهێزییـکـی زۆر زۆربەیلـەش دەگرێتـەوە، سەرئێشە بێزاریەکی زۆر جارجار سییەکانی تووشی هەکردن دەبێت ،تووشی هـەوکردنی جگـەر Hepatitis دەبێـت وتووشـی هـەوکردنی پـەردەی نـاوەوەی دڵ دەبێـت .Endocarditis

نیشانەکانی لە ئاژەڵی تووشبوودا:

ئاژەڵەکانی وەك مانگاو مەڕوبزن لەگشت تەمەنەکاندا تووشی نەخۆشی تایکیو دەبن/ بـەڵام زیـاتر ئاژەڵـە ئاوسـەکان هەسـتیارترن و لەئەنجامـدا زەرەرمەنـد دەبـن. ئـاژەڵی تووشبووەکان هیچ نیشانەیکی کلینیکیان لەسەر دەرناکـەوێت واتـە نەخۆشـییەکە بـە شێوەیەکی شاراوە تووشی ئاژەڵەکان دەبێت.

سەرەکیترین نیشانە بریتیە لە بەراویتە بوونی یـان بەرخـستنی (Abortion) ئاژەڵـە ئاوسەکان لە قۆناغە کۆتاییەکانی ماوەی ئاوسـدا کـە ئـەمش دەبێتـە هـۆی نـەزۆکی وزیانێکی گەورە بە سامانی ئاژەڵ وخاوەن ئاژەڵ دەگەیەنێت. هەروەها ئاژەڵی تووشبوو بۆ ماوەیەك لە لەوەڕ دەکەوێت. بەمەبەستی کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی کیو پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکرێت:

یەکەم/پێویستە ئاژەڵی بەراویتە بـوو لـە ئاژەڵـەکانی دیکـە جیابکرێتـەوە و پـزدان و بەشەکانی دیکەی پز بسوتێنرێت.

دووەم/ پاککردنەوەی شوێنی بەخێوکردنی ئاژەڵـەکان لـە کێلگەکانـدا بـە بـەردەوامی ورێگە نەدان بەکۆبونەوەی پاشەڕۆی ئاژەڵەکان و هەروەها بەکارهێنانی هەندێك ماددەی پاککەرەوە بۆ لەناوبردنی زیندەوەرە زیانبەخشەکان.

سێیەم/بەکارنـەهێنان و نەخواردنـەوەی شـیری خـاوی ئاژەڵـەکان و بـەڵکو پێویـستە بکوڵێنرێت بەمەبەستی لەناوبردنی زیندەوەرە زیانبەخشەکان.

چوارەم/ قەلاچۆکردنی مشوخۆرە دەرەکییەکان بە گشتی.

پێنجەم/ جێبـەجێکردنی مـەرجـەکانی تەندروسـتی لەلایـەن خـاوەن ئاژەلەکانـەوە بـە تایبەتی لە نێو گوند نشینەکان وەك بەکارهێنانی دەستکێش لە کاتی نزیك بوونـەوەیان لەو ئاژەڵانەی بەخێوی دەکەن.

1. Radostits, O, M Gay, Blood, D.C and Hinchcliff,K.W.2000. Veterinary Medicine 9th edition>
2. The Merck Veterinary manual 1998.8th edition

دەردە پشیلە Toxoplasmosis

پشیلە ئەو زیندەوەرەیە کە بەبەردەوامی لە ژینگەی مرۆڤدا دەژی و ڕۆژانە چەندەها پشیلە لە حەوشەی ماڵەکانماندا دەبینرێت و هەندێك کەسیش هەن لە ماڵەکانیاندا بە خێوی دەکەن,لە ڕووی تەندروستیەوە پەیوەندی لە نێوان پشیلەو مرۆڤدا هەیە بەوەی کۆمەڵێك هۆکاری نەخۆشی ترسناك لە پشیلەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ لە ئەنجامدا زیان بە تەندروستی وئابووریان دەگەیەنێت.

دەردە پشیلە لەو نەخۆشیانەیە کە هۆکارەکەی مشەخۆرێکە لە پشیلەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و بە تایبەتی زۆر لە خانمان بەدەست ئەم نەخۆشیەوە دەناڵێنن بەوەی دەبێتە هۆی لەبارچوونی منداڵ لە ژنی سکپڕداو زیان گەیاندن بە کۆرپەلەکەی.هەر لەبەر گرنگی نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ بە پێویستی دەزانین کەلە وەزارەتی تەندروستی سێنتەرێك بکرێتەوە بە ناوی سێنتەری نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەل کەتیایدا کۆمەڵێك لە پزیشکانی ڤێترینەری کاربکەن بەمەبەستی زانیاری کۆکردنەوەو توێژینەوە لەسەر ژمارەی ئەو نەخۆشییە هاوبەشانەی کەلە کوردستاندا هەن.

دەردە پشیلە چی دەگەیەنێت:

لە کۆمەڵگەی کوردەواری بە نەخۆشییەکە دەوترێت دەردە پشیلە,ئەمەش هەرلەبەر ئەوی کە هۆکاری نەخۆشییەکە لە پشیلەدا هەیەو لەویشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ئاژەڵەکانی دیکەو مرۆڤ. لەسەرچاوەکاندا پێی دەڵێن "Toxoplasmosis" دەردە پشیلە لە گشت ولاتانی جیهاندا بلاوەو تووشی زۆربەی ئاژەڵە شیردەرەکان و باڵندەو مرۆڤ دەبێت . زۆر هۆکار هەن کە کاریگەریان لەسەر بلاوبونەوەی نەخۆشییەکە هەیە لەوانەش ڕێژەی باران بارین و پلەی گەرمی دەوروبەرو هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئابووریش. بەپێی سەرچاوەکانی ڤێترینەری ڕێژەی بلاوبوونەوەی نەخۆشییەکە زیاد دەکات کاتێك

پلەی گەرمی دەوروبەرو ڕادەی شێ بەرز دەبێتەوەو ڕێژەکەی کەم دەکات کاتێك پلەی گەرمی دەوروبەر نزم دەبێتەوە, هێلکۆکەی مشەخۆرەکە "Oocysts" بەرهەڵستی زۆر لەهۆکارە ژینگەییەکان دەکات بە تایبەتی لەکاتی بەرز بوونەوەی ڕادەی شێ و بە شێوەیەك کە بە زیندوویی وچالاکی دەمێنێتەوە بۆ چەند مانگێك تا چەند ساڵێك هەروەها بەرهەڵستی پلەی بەستن و وشك کردنەوە دەکات بۆ چەند مانگێك.بە پێی توێژینەوەی ماستەر نامەی (د.شادان حسن عبدالله) مامۆستا لە کۆلێژی پزیشکی ڤێترینەری لە زانکۆی سلێمانی ڕێژەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی دەردە پشیلە لە نێو مەڕوبزندا لە ناوچەی سلێمانی گەیشتۆتە ٥٠٪ ، پشیلە بە سەرچاوەیەکی سەرەکی دادەنرێت لە گواستنەوەی نەخۆشییەکە بۆ مرۆڤ.

هۆکاری نەخۆشییەکە :

هۆکاری نەخۆشی دەردە پشیلە دەگەڕێتەوە بۆ مشەخۆرێکی سەرەتایی(Protozoan parasite)کە پێی دەوترێت تۆکسۆپلازما کەلە ناوخانەکاندا جێگیر دەبێت و ناوە زانستیەکەی بریتیە لە (Toxsoplasma gondii) وشەی تۆکسۆپلازما لە وشەیەکی یۆنانی وەرگیراوەو لە دوو بڕگە پێك هاتووە:

- "Toxon" واتە کەوانەیی(لە مانگی یەك شەوە دەچێت)
- "Plasma" واتە شێوە , مشە خۆرێکە لە مانگی یەك شەوە دەچێت بەوەی کە شێوەکەی کەوانەییە ، هەر بۆیە عەرەبیش پێی دەڵێن (المقوسات) واتە دەردەکەوانەییەکان.

بۆ یەکەم جار نەخۆشییەکە لە ساڵی ١٩٠٠ ز لەلایەن زانا(Laverna) دۆزراوەتەوە نەخۆشی دەردەپشیلە لە مرۆڤدا لە ساڵی ١٩٢٣ لەلایەن زانا (Janku) دەست نیشان کراو لە سەگدا لەساڵی ١٩١٠ لە لایەن (Mello) و لە پشیلەدا ١٩٤٢ .لە عێراقدا بۆ یەکەم جار نەخۆشیەکە لە ساڵی ١٩٣٩ دەست نیشان کرا. پشیلەی کێوی و ماڵی بە

خانەخۆێی هەمیشەیی مشە خۆرەکە دادەنرێن و ناوەنــدە خانــەخوێی مــشە خۆرەکــەش بریتین لە مرۆڤ و باڵندە وئاژەڵە شیردەرەکانی دیکە.

سوڕی ژیانی تۆکسۆ پلازما لە دوویەش پێك هاتووە:

یەکەم/ توخمە سوڕ (Sexual cycle) کەلەناو لەشی پشیلەدا ڕوو دەدات.

دووەم/ ناتوخمە سوڕ(Asexual cycle) کەلەشی پــشیلەو ناوەنــدە خانەخوێیــەکانی وەکو مرۆڤ و باڵندەو ئاژەڵەکاندا ڕوو دەدات.

مشە خۆری تۆکسۆپلازما بە سێ قۆناغدا تێدەپەڕێت کەلە ڕێگایانــەوە توانــای تــووش کردنی(Infectious stages) هەیە ئەوانیش:

١."Tachyzoites" تاکی زۆتسین: ئەم قۆناغەیان زۆر بە خێرایــی دابــەش دەبێــت و زۆر دەبێت لەکاتی شێوەی توندی نەخۆشییەکە لە ناوەندە خانە خوێیەکان

٢."Brady zoites" بڕادی زۆیتس ئەم قۆناغە لــە کیــسی شــانەکاندا (Tissue cysts) دا هەن.

٣. "Oocysts" هێلکۆکــەکان لــە پاشــەڕۆی پــشیلەدا هــەن وســپۆرزۆیتیان(Sporozoitis) تێدایە. هێلکۆکان بە قۆنــاغێکی ســەرەکی تــووش کــردن دادەنــرێن کەبە ژمارەیەکی زۆر لە پاشەڕۆی پــشیلەدا بوونیــان هەیــەو دەبێتــە هــۆی سەرچــاوەی بڵاوبونەوەی نەخۆشــیەکە لــە ئاژەڵــە گیاخۆرەکــان(ناوەنــدە خانــەخوێکان) دوای ئــەوە هێلکۆکەکان لەلەشدا هێرش دەکەنە سەر شانە جۆربــەجۆرەکانی لــەش ودەبێتــە هــۆی دروست بوونی قۆناغی بەکیس بوون لە شــانەکاندا (Tissue cysts) کــە ئەمــەش دەبێتە هۆی تێکشکاندن ولەناوچوونی کۆئەندامی دەمارو ماسولکەکانی دڵو سییەکان و هەروەها وێلاش لە مرۆڤدا و پزدان لە ئاژەڵدا.

گواستنەوەی نەخۆشییەکە:

سەرچاوەی تووشبوون بە دەردە پشیلە دەگەڕێتەوە بۆ:

یەکەم: پاشەڕۆی پشیلە (Cat feces) بوونی هێلکۆکەی مشەخۆرەکە لـە پاشـەڕۆی پشیلەی ماڵی و کێویدا بە ڕێگەیەکی سەرەکی گواستنەوەی نەخۆشییەکە دادەنرێت لـە کێڵگەکانداو ناوچە کشتوکاڵیەکان لە مەڕو بزن و مانگاو ئەسپدا . پـشیلەش تـووش دەبێت لە ئـەنجامی بـەکارهێنانی شـانە تووشـبووەکانی ناوەنـدە خانەخوێیـەکان وەکـو مشکی تووشبوو یان باڵندەی تووشبوو,کەلە دوای نزیکەی دوو هەفتە پشیلەی تووشبوو هێلکۆکەکانی مشەخۆرەکەلە ڕێگەی پاشەڕۆکانی وەدەردەداتە دەرەوە بە ژمارەیـەکی زۆر وبە بـەردەوامی کەئەمـەش بێگومـان دەبێتـە هـۆی پـیس بـوونی ژینگـە . بـە پێـی سەرچـاوەکان پـەنجا گـرام لـە پاشـەڕۆی پـشیلە تووشـبوو دە ملیـۆن هێلکۆکـەی مشەخۆرەکەی تێدایە.

دووەم/ مـشکی مـردارەوە بـوو(Dead Rodents) : هۆکـارێکی دیکەیـە بـۆ گواستـنەوەی دەردە پشیلە بۆ ئاژەڵی دیکەی وەك بەراز.

سێیەم/ مێش و مەگەز و لول پێچ وکرمی زەوی وەکو هۆکارێکی میکـانیکی ڕۆڵیـان هەیـە بـۆ گواسـتنەوەی هێلکۆکەکـەی مـشەخۆرەکە وهـەروەها سـەگیش هـەروەك گوێزەرەوەیەکی میکانیکی دەبێتە هۆی گواستنەوەی نەخۆشییەکە.

چوارەم/ بە پێی سەرچاوەکان نەخۆشییەکە لە ڕێگەی تۆوەوە (Semen) لـە بـەرانی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ئاژەڵی ساغ .

نیشانەکان:

نیشانەکانی نەخۆشی دەردەپشیلە لە ئاژەڵێکەوە بۆ ئاژەڵێکی دیکە دەگۆڕێـت,بـلام بـە شێوەیەکی گشتی نیـشانەکان لـە مانگـا ومـەڕوبزنی تووشـبوو ئەوەیـە کـە هۆکـاری نەخۆشی دەردە پشیلە بە شێوەیەکی سەرەکی دەبێتە هۆی بەراویتە بوونی ئاژەڵی ئـاوس (Abortion) بە تایبەتی لە هەفتـەی چـوارەمی ئاوسـیداو هـەروەها دەبێتـە هـۆی

ڕوودانی تێکچونی بۆماوەیی. کە بێگومان بە نیشانەیەکی سەرەکی نەخۆشییەکە دادەنرێت. هەندێك جار نەخۆشییەکە دەبێتە هۆی بە مۆمیا بوون (Mummified fetus) ئاژەڵی تازە لەدایك بوو زۆر بێهێزو لاواز دەردەکوێت و تووشی هەناسە بڕکێو کۆکە دەبێت ولەشی دەلەرزێت بەرەبەرە دوای ٢-٦ ڕۆژ مردار دەبێتەوە.

دەردە پشیلە لە مرۆڤدا (Human Toxoplasmosis):

دەردە پشیلە یەکێکە لەو نەخۆشیە هاوبەشانەی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ وزیانی گەورە بە تەندروستی مرۆڤ دەگەیەنێت و بەپێی توێژینەوەی ماستەرنامەی (د. شادان حسن عبدالله) مامۆستا لە کۆلێژی پزیشکی ڤێترینەری لە زانکۆی سلێمانی ڕێژەی تووشبوون بە دەردە پشیلە لە مرۆڤدا لە ناوچەی سلێمانی گەیشتۆتە ٣٧,٣٦٪ دەردە پشیلە لەو مرۆڤانەدا زیاتر بڵاودەبێتەوە کەئاستی بەرگری لەشیان زۆر نزمە (Immunocompromised) کەبە هۆی ئەو نەخۆشیانەی کە دەبنە هۆی نزم بوونەوەی ئاستی بەرگری لەش وەکو نەخۆشی ئەیدز AIDS.

نەخۆشی دەردەپشیلە دەبێتە هۆی هەوکردنی گرێ لیمفاوییەکانی لەشی(Lymphadenitis) بە شێوەیەکی گشتی و ئارەق کردنەوە لەلەشداو هەست کردن بە ئێشێکی زۆر لە ماسولکەکانی لەش و بەرزبونەوەی پلەی گەرمی لەش. دەردە پشیلە تووشی ژنی سکپڕ دەبێت و لە ڕێگەی وێلاشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ کۆرپەلەکەی و دەبێتە هۆی تێکچونی ئەندامەکانی لەشی وەکو کوێر بوون یان گەورە بوونی سەر (Hydrocephaly) و هەروەها لەبارچون (Abortion).

مرۆڤ تووشی دەردە پشیلە دەبێت بە هۆی:

یەکەم: خواردن و بەکارهێنانی گۆشتی نەکوڵاوی تووشبوو بە مشەخۆری نەخۆشییەکە.

دووەم: خواردنەوەو بەکارهێنانی ئاوی پیسبوو بە هێلکۆکەی مشەخۆرەکە بە هۆی پاشەڕۆی پشیلەوە.

سێیەم: بەهۆی خواردنی گەس وهەمبەرگری تووشبوو بە مشەخۆری نەخۆشییەکە.

چوارەم: بەهۆی گواستنەوەی خوێن و چاندنی ئەندامەکانی لەش لە یەکێکی تووشبووەوە بۆ یەکێکی ساغ.

پێنجەم: بە هۆی دەست لێدانی قەسابەکان وهاوڵاتیان لە لاشەی ئاژەڵی تووشبوو ودەرکەوتووە کە هۆکاری نەخۆشییەکەلە ڕێگەی پێستی بریندار بووەوە دەچێتە لەشەوە.

خۆپاراستن و چارەسەرکردن:

بەمەبەستی چارەسەرکردنی نەخۆشی دەردە پشیلە لە قۆناغی توندی نەخۆشییەکە بەبەکارهێنانی هەردوو دەرمانی (Sulphadiazine) و (pyrimethamine) سودی دەبێت بەڵام هەمیشە خۆپاراستن باشترە لە چارەسەر کردن:

یەکەم: بڵاوکردنەوەی هۆشیاری تەندروستی لە نێو هاوڵاتیانی گوندو شارەکاندا لە ڕێگەی ڕاگەیاندنەکانەوە.

دووەم: قەڵاچۆکردنی پشیلەی بەرەڵا لە ماڵەکانداو پاکردنەوەی حەوشەی ماڵەکانی لە پاشەڕۆکانیان.

سێیەم: گۆشتی نەکوڵاو خاو نەدرێتە ئەو پشیلانەی کەلە ماڵەکاندا بەخێو دەکرێن و پاککردنەوەی شوێنەکانیان بە بەردەوامی.

چوارەم: بەدواداچونی بەردەوام لەلایەن تیمەکانی تەندروستیەوە بۆ ئەو دوکانانەی کە گەس و هەمبەرگر دەفرۆشن.

پێنجەم: کوڵاندنی گۆشتی ئاژەڵ و باڵندە بە شێوەیەکی ڕێك وپێك بە مەبەستی لەناوبردنی مشەخۆرەکە.

شەشەم: ژنی سکپڕ بە هیچ شێوەیەك نزیکی پشیلە نەبێتەوە و پێویستە بەبەردەوامی دەستکێش بەکاربهێنێت.

حەوتەم: پاککردنەوەی سەوزەو میوە بە شێوەیەکی زانستیانەو بە بەردەوامی پێش بەکارهێنانی.

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ وەرگیراوە:

١.کۆبونەوەی سەندیکانی پزیشکانی ڤێترینەری بە ئامادەبونی بەڕێز د. تالب مراد (پسپۆڕ لە ڕێکخراوی FAO لە قاهیرە)

٢. ماستەرنامەی د. شادان حسن عبدالله بە ناونیشانی:

Seroprevalence and Isolation of Toxoplasma gondii in Sulaimani Provin Ce 2008.

3.Radostits ,O.M.,Gay,C.WG.,Blood,D.C.and Hinchcliff ,K.W2000, Veterinary Mediccine 9th edition.

دەم ئێشە

Scabby Mouth

بە شێوەیەکی گشتی ئەندامەکانی لەش بایەخێکی تایبەتی خۆیان بۆ ئەنجامدانی چالاکی یە هەمەجۆرەکان و بەردەوامی ژیان هەیە.دەم (Mouth) وەك ئەندامێکی گرنگ سودی زۆری بۆ مرۆڤ و ئاژەڵو باڵندە هەیە چونکە هەر لە ڕێی دەمەوە خۆراکی پێویست وەردەگرن وهەربەهۆی دەمەوە ئەو بڕە خۆراکە دەهاڕن وئامادە دەکرێت بۆ بەشکانی دیکەی کۆئەندامی هەرس ولەوێشەوەلەش سوودی لێوەردەگرێت، لەبەرئەوە لەکار کەوتنی ئەندامێکی وەك دەم نێگەتیڤانە کار دەکاتە سەر بەشەکانی دیکەی لەش و بەرەبەرە بەرەو لەڕو لاوازی دەبات.

دەم ئێشە یەکێکە لەو نەخۆشیانەی بە شێوەیەکی سەرەکی تووشی دەم دەبن و لە ئەنجامدا لەکاردەکەوێت وبەمەش ئاژەڵ لەڕولاواز دەبێت و دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی بەرهەمەکانی.بە پێی سەرچاوەکان دەم ئێشە بە یەکێك لە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ (دەردە مرۆژەڵییەکان) دادەنرێت, واتە هۆکاری نەخۆشی دەم ئێشە لە ئاژەڵی تووشبووەوە ڕاستەخۆ دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ومرۆڤیش تووشی نەخۆشی ئۆرف (Orf) دەکات و لە ئەنجامدا تەندروستی دەخاتە مەترسیەوە.

بە پێی ئەوە کە لە نەخۆشخانەکانی ڤێترینەری کارم کردووە و بە گوندەکانی هەندێك ناوچەدا گەڕاوم نەخۆشی دەم ئێشە لە کوردستاندا هەیەوتووشی مەڕوبزن دەبێت.

نەخۆشی دەم ئێشە:

نەخۆشی دەم ئێشە زاراوەیەکە لە کوردەواریدا لە نێوان خاوەن ئاژەڵەکاندا بڵاوەو باوە بەو نەخۆشییە دەوترێت کە تووشی دەم دەبێت و لە ناوچەکانی کوردستاندا تووشی مەڕوبزن دەبێت وزیاتر لە ئاژەڵەتەمەن بچوکەکاندا دەردەکەوێت بە تایبەتی تووشی لێوی ئاژەڵە تەمەن بچوکەکان دەبێت.

لەسەرچاوەکانی پزیشگی ڤێترینەری نەخۆشی دەم ئێشە چەند ناوێکی هەیە لەوانەش:

Scabby Mouth.١

Sore mouth.٢

Contagious pustular dermatitis.٣

Contagious Ecthyma .٤

نەخۆشی دەم ئێشە نەخۆشیەکی ڤایرۆسییە. لە ئاژەڵی تووشبووەوە بۆ مرۆڤ دەگوێزرێتەوەو لە مرۆڤدا پێی دەوترێت نەخۆشی ئۆرف(Orf Disease)

هۆکاری سەرەکی نەخۆشی دەم ئێشە دەگەڕێتەوە بۆ جۆرێك لە ڤایرۆس کە پێی دەوترێت:

(Pox virus ,Para pox Virus)

بە هۆی پەیوەندی ڕاستەوخۆوە لەگەڵ ئاژەڵی تووشبوو دەگوێزرێتەوەبۆ یەکێکی ساغ و بەم شێوەیە بڵاودەبێتەوە . لە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا نەخۆشیەکە هەیەو بێگومان لە کوردستانیشدا هەیەو لە ئەنجامدا زیانی ئابوری گەورە دەگەیەنێت بە سامانی ئاژەڵ، نەخۆشی دەم ئێشە لە زۆربەی وەرزەکانی ساڵدا بڵاودەبێتەوە، بەتایبەتی لەسەرەتای وەرزی بەهار وکۆتایی وەرزی هاوین و وەرزەکانی پایز وزستاندا.

ڕێگاکانی تووشبوون بە نەخۆشی دەم ئێشەبە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ بوونی ڕوشانێك لە پێست یان برینداربونی پێست و لە ڕێگەیەوە ڤایرۆسەکە بە هەلی دەزانێت وکاری خۆی ئەنجام دەدات.

ڤایرۆسی نەخۆشی دەم ئێشە زیاتر ئەو ناوچانەی لەش توش دەکات کە خوری پێوە نییە وەکو لێوو دەم ولاقەکان وقاچ وچلی گوان وسەر هەروەها توێژینەوە زانستیەکان دەریانخستووە کەئەو ئاژەڵانەی لەسەر ئالفی زبر ورەق دەلەوەڕێن زیاتر بۆیان هەیە تووشی نەخۆشی دەم ئێشە بن. ئەمەش لەبەرئەوەی ئەم جۆرە ئالفە دەبنە هۆی ڕوشاندن وبرینداربوونی لێوەکانی دەم وڕێگە خۆشکردن بۆ تووشبوون بە هۆکاری نەخۆشی دەم ئێشە.

نیشانە دیارەکانی:

بەشێوەیەکی گشتی نیشانەکانی نەخۆشی دەم ئێشەلەدەم وقاچدا دەردەکەوێت وزیاتر لە پێستی لێوەکان وبەرەبەرە بەرەو ناو دەم دەچێت ودەم تووش دەکات. لەسەرەتاوە لە شوێنێکی بچوکەوە دەست پێدەکات و شوێنەکە سوور دەبێتەوەو شلەیەك دەردەدات و لە دواییدا ئەم شلەیە خەست دەبێتەوەو ڕەق دەبێت وقەتماغەیەك (Scab)دروست ئەكات وئەم قەتماغەیە زۆر بە توندی بە پێستکەوە دەلکێت و هەندێکجار دوای دووهەفتە یان سێ‌هەفتە قەتماغەی برینەکە لە خۆوە هەڵدەوەرێت و دەکەوێتە سەر زەوی وبەرەبەر پێستەکە سارێژ دەبێت.

لە شێوەی توندی نەخۆشییەکە (Sever Form) قەتماغەی برینەکە زۆربەی لێوەکان دادەپۆشێت و و بەناو بۆشایی دەمدا بلاودەبێتەوە هەروەها دەگاتە کونی لوتی ئاژەڵەکە. بەمەش ئاژەڵە تەمەن بچوکەکان وەك بەرخ وکار توانای لەوەڕاندنیان نامێنێت وبەرەبەرە لەڕولاواز دەبن وهەندێکجار مردار دەبنەوە.

-لەقاچدا برینەکە دەبێتە هۆی شەلینی ئاژەڵەکە

- هەندێك جار قەتماغەی برینەکان بە چوارچێوەی چاودا بلاودەبێتەوە وهەروەها بە پێی سەرچاوەکان لەسەر گوێی ئاژەڵی تووشبوو بینراوە.

- هەندێك جار قەتماغەی برین لەسەر گوان دروست دەبێت هەروەها چلی گوانیش دەگرێتەوەو ئاژەڵی تووشبوو ڕێگە نادات بەرخەکەی گوانی بمژێت. ئەمەش لەبەرئەوەی ئازارێکی زۆری لادروست دەبێت وبەرخەکە بێبەش دەبێت لە شیری دایکی ولەڕولاواز دەبێت وکێشی کەم دەکات.

نەخۆشی ئورف لە مرۆڤدا (Orf):

نەخۆشی ئورف (Orf) یەکێکە لەو نەخۆشیانەی کەلە ئاژەڵی تووشبوو بە نەخۆشی دەم ئێشە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ لە ئەنجامی پەیوەندی ڕاستەوخۆ لە نێوان مرۆڤ وئاژەڵی تووشبوودا. لە نیشانە دیارەکانی بریتییە لە سووربونەوەی ناوچەیەکی بچوك لەسەر

دەست وقۆڵی مرۆڤی تووشبوو لە ئەنجامدا ئەو شوێنانە دەست دەکەن بە خوراندن ودوای ماوەیەك چاك دەبێتەوە.

کۆنترۆڵ وچارەسەرکردن:

بۆ کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشـی دەم ئێـشە (Scabby Mouth) لـە هەنـدێك وڵاتـدا ڤاکسینی تایبەت بە نەخۆشییەکە بەکاردێت وئەنجامێکی بەرچاوی دەبێت.

-بەپێی سەرچاوە زانستیەکان ئەو ئاژەڵانەی کە یەکجار تووشی نەخۆشی دەم ئێشە دەبـن وچاك دەبنەوە بەدرێژایی تەمەنی بەرگری لە دژی نەخۆشـییەکە وەردەگرێـت وجـارێکی دیکە تووشی نەخۆشییەکە نابێتەوە (Life Long immunity).

-ئاژەڵی تووشبووهەندێکجار دوای سێ بۆچوار هەفتە چاك دەبێتەوەو برینەکـەی سـارێژ دەبێت (Self limiting) بێ بەکارهێنانی دەرمان ، هەنـدێك جـاری دیکـە دەرمـان بەکاردەهێنرێت وەکودژە ژیانەکان وەکو پەنسلین –ستریۆمایسین کە دەرکەوتووە ئـەنجامی لەبەرچاوی هەیە ، هەروەها پێویستە ئالفێك بەکاربهێنرێت کە نەبێتە هۆی ڕووشاندن و برینداربوونی لێوی ئاژەڵەکان.

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ وەرگیراوە:

1. Bibby.S, 2002.Scabby Mouth (orf)a disease of sheep and Goats

2. Schechter ,M , Engle berg .N, Eisenstein's. and Me doff .G, 1999 . Mechanisms of Microbial Disease.3rd edition.

3. The Merck Veterinary Manual,8,1998th edition.

پـــــزوو "Oestriasis'

هۆكارە نەخۆشخەرەكان زۆرن وهەمەجۆرن لەوانەش بـەكتریا و ڤـایرۆس ومـشەخۆرەكان وپریۆن كەدەبنە هۆی نەخۆشـی لـە مـرۆڤ و ئاژەڵەكانـدا ولەئەنجامـدا تەندروسـتییان دەخەنە مەترسییەوە سەرەرای ئەمانەش هەندێك هۆكاری دیكە هەن كە بەبەردەوامی لە ژینگەدا بوونیان هەیە وەكو مێش ومەگەز كە مرۆڤ وئاژەڵ بێزاردەكـەن و دەبنـە هـۆی گواستنەوەی هۆكارە نەخۆشخەرەكان هـەروەها ڕاسـتەوخۆش هەنـدێكیان دەبێتـە هـۆی پەككستنی كۆئەندامەكانی لەش و نەخۆشخـستنیان كەئەمـەش بێگومـان كاردەكاتـە سەر لایەنی بەرهەمهێنانی ئاژەڵەكە.

پزوو یەكێكـە لـەو نەخۆشـییانەی كەبـەهۆی مێـشێكەوە ڕوودەدات وكاردەكاتـە سـەر تەندروستی وچالاكی ئـاژەڵی تووشـبوو هـەروەها بـە پێـی سەرچـاوە زانـستیەكان لـە مرۆڤیشدا نەخۆشییەكە تۆماركراوە.

كرمۆكەی مێشەكە لە بۆشاییەكانی لووتی ئاژەڵی تووشـبوودا ژیـان بەسـەر دەبـات و گەشەدەكات بە شێوەیەك كە قەسابەكان وخانمان بە تایبەتی لە كاتی سەروپێ چـاكردن و پاكردنیدا زیاتر چاویان بە كرمۆكەی مێشكەكە دەكەوێت و پێی دەڵێن كرمـی لـوت. بە شێوەیەكی گشتی خاوەن ئاژەڵەكان لە كوردستاندا شارەزاییەكی باشیان پەیدا كردووە لـە ناسـینەوەی نەخۆشـییەكەو دەچـنە كلینكـەكانی پزیـشكانی ڤێتێرنـەری ودەڵـێن ئاژەڵەكانمان پزوویەتی, لەبەرئەوەبە پێویستم زانی لایەنەزانستیەكەی نەخۆشەكە بخەمـە پێش چاوی خوێنەران.

نەخۆشی پزوو چی دەگەیەنێت؟

لە كوردەواریدا بە نەخۆشییەكە دەوترێت (پزوو هەندێكجار پێی دەوترێت (كرمی لوت) لـــە سەرچـــاوەمانی پزیـــشكی ڤێترینـــەری پێـــی دەڵـــێن (Nasal bots) یـان(Oestriasis) یـان(Oestrus ovi infestation) .پـزو هۆكارەكـەی دەگەڕێتەوە بۆ مێشێك كە نـاوە زانـستیەكەی بریتیـە لـە (Oestrus ovis) كەلـە

قۆناغـەکانی کرمۆکەیـدا بـە شـێوەیەکی سروشـتی لـە ڕێڕەوەکـان و گیرفانـەکانی (Sinuses) لوتی مەڕدا دەژی وجێگیر دەبێت وزیاتر مەڕ هەستیارترە بـۆ تووشـبوون بەم جۆرە مێشەو زیانی پێدەگەیەنێت و هەندێك جار تووشی بزنیش دەبێت. سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە تووشی سەگ و مـرۆڤیش دەبێـت (Zoonoses) لـە مرۆڤـدا مێشەکە کرمۆکەکان بەرهەم دەهێنن و بڵاودەکەنەوە بەسەر چاو ولێو ولوتی مرۆڤکـەدا و دەبێتە هۆی نەخۆشی (Ocular Myiasis) یاخود دەبێتە هۆی هـەوکردنی بەشـی سەرەوەی کۆئەندامی هەناسەدان. مێشەکە زیاتر لەوەرزە گەرمەکاندا چالاك دەبن و لـە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا بڵاوەو بە تایبەتی لە باشوری ئەفریقا وبەڕازیل ولـەم دواییـەدا ڕێژەی تووشبوون بەم مشەخۆرە لە وڵاتانی باکوری ئەوروپا کەم بووەتەوە، کوردسـتانیش یەکێکە لەو وڵاتانەی کە مێشەکەی تێدا هەیەو مەڕو ماڵات تووشی پزو دەکات .

سوڕی ژیانی Oestrus Ovis:

تێگەیشتن لە سوڕی ژیانی هەر زیندەوەرێك زۆر پێویـستە بـۆ تێگەیـشتن لـە کـۆنترۆڵ کردنی ئەو زیندەوەرەو چارەسەرکردنی ئەو نەخۆشـییەی کـە دروسـتی دەکـات .مێـشی پێگەیشتوو درێژیەکەی نزیکەی ١ سم دەبێت و ڕەنگێکی تـاریکی خۆڵەمێـشی هەیـەو مێیەی مێشەکە کرمۆکـەکان (Larvae) بەرهـەم دەهێـنن و لـە دەوروبـەری لـوتی ئاژەڵەکەدا بڵاوی دەکەنەوە کرمۆکەکان بە قەبارە بچوکن وئەستورن و ڕەنگەکەیان سـپی زەردباوەو وردە وردە دەجولێن و کۆچ دەکەن بە ئاڕاستەی بۆشایی لوتی ئاژەڵەکەودەگەنـە گیرفانەکانی وزۆربەیان زۆربـەی کاتیـان لـە گیرفانـەکان (Paranasal sinuses) بەسەر دەبەن. چونکە کرمۆکەکان ئارەزووی ئەو شوێنەیان هەیەو بۆشایی وگیرفانـەکانی لوتی مەڕ بە گونجاوترین و لەبارترین ژینگە دادەنێنبۆ گەشـەکردنیان و پێگەیـشتنیان. کاتێك کە کرمۆکەکان پێی دەگەن ڕەنگەکانیان دەگۆڕێت بەوەی کـە ڕەنگـی تاریکیـان لەسەر دەنیشێت و لە دواییدا هێڵێکی ڕەش بەسەر پارچەی پشتەوە دەردەکەوێت.

ماوەی کرمۆکەی (Larval period) نزیکەی ١-١٠ مانگ دەخایەنێت و لە ئاژەڵـە تەمەن بچوکەکاندا ماوەکە کورت دەبێت و بەپێی سەرچاوەکان ماوەکە جیـاوازی هەیـە

لە ئاژەڵێکەوە بۆ ئاژەڵێکی دیکە .کاتێك کرمۆکەکە دەگاتە قۆناغی پێگەیشتوو بەرەبەرە گیرفانەکان و بۆشایی لوت بەجێدەهێڵن و دەکەونە سەر زەوی و دوای ماوەیەك دەگۆڕێن بۆ کرمۆکەی ناو قۆزاخە (بەچکە مێرو Pupate) ئەم قۆناغەش نزیکەی ۳-۹ هەفتە دەخایەنێت و زیاتر پەیوەندی هەیە بە هۆکارە ژینگەییەکانەوە. لەکاتی لەباری ئاووهەوای ژینگەدا گەشە دەکات وپێدەگات و دەگۆڕێت بۆ مێشێکی پێگەیشتوو کەلە ئەنجامدا جووت بوون ڕوو دەدات لە نێوان نێرو مێدا و دووبارە مێیەکان دەست دەکەنەوە بەبەرهەم هێنانی کرمۆکەکان و سوڕی ژیانیان دووبارە دەبێتەوە .

نیشانەکان:

بە شێوەییەکی گشتی نیشانەکانی پزو لەسەر ئاژەڵی تووشبوو دەردەکەوێت لە ئەنجامی بوونی کرمۆکەکانی مێشەکە لە بۆشایی وگیرفانەکانی لوتداو جوڵەجوڵ و کۆچ کردنیان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە ئەمەش بێگومان دەبێتە هۆی:

یەکەم: ئەوەی کە دەردراوی لوت بەرەبەرە زیاد دەکات بەوەی کەلە قۆناغە سەرتاییەکانی تووشبوونەوە بە شلەیەکی ساف و پاك دەست پێدەکات وردە وردە شلەکە خەست دەبێتەوەو لە قۆناغەکانی کۆتاییدا پەڵەی خوێنی تێدا دەبینرێت و بەرەبەرە بڕی خوێنەکە زیاد دەکات و ئەمەش ڕوودەدات لە ئەنجامی بوونی چەند پێکهاتەیەك لە شێوەی دڕکدا لەلەشی کرمۆکەکاندا کە دەیچەقێنێتەگیرفانەکانی لوتی ئاژەڵی تووشبوو و بریندار کردنی و خوێن بەربونی.

دووەم: لە ئەنجامی زۆری ژمارە کرمۆکەکان و بەردەوام بوونی چالاکیان لە بۆشایی لوتدا دەبنە هۆی ئەستور بونی لینجە پەردەی لوتی ئاژەڵەکەو هەروەها بوونی ڕێژەیەکی زۆر لە دەردراوی خەستەوەبووی ناو لووت کە کۆدەبێتەوەو دەبێتە هۆی پەکخستنی پرۆسەی هەناسەوەرگرتن و هەناسە دانەوە و زۆر جار تووشی هەناسە بڕکێی دەکات.

سێیەم:دیاردەی پژمین و سەر ڕاوەشاندن و دوبارە بونەوەی بۆ چەند جارێك لە لایەن ئاژەڵی تووشبووەوە ئەمەش ڕوو دەدات لە ئەنجامی جوڵە جوڵ و کۆچ کردنی کرمۆکە گەورەکان لە ناو گریفانەکانی لوتدا.

چوارەم: هەندێکجار کرمۆکەکان توانای جێهێڵانی گیرفانەکانی لوتیان نییەو لە ئەنجامدا تیایدا لەناو دەچن و دەبنە هۆی هەکردنیگیرفانەکان (Sinustitis) و ئەگەر لەم قۆناغەدا چارەسەر نەکرا بەرەبەرە هەکردنەکە زیاد دەکات وبەرەو مێشکی ئاژەڵەکە هەنگاو دەنێت و ئەنجامەکەی کوشندە دەبێت.

چارەسەر کردن:

ڕێگە گرتن لەبەرهەم هێنانی کرمۆکەکان پێویستە ئاژەڵەکان شوێنەکەیان جێگۆڕکێی پێ بکرێت و پێویستە پرۆسەی چارەسەرکردن لەکۆتایی وەرزی بەهاردا دەست پێبکات مەبەستی ڕێگەگرتن لە تووشبوون بە ژمارەیەکی زۆر لە مێشەکان.

-قەلاچۆکردنی مێش ومەگەز بەبەردەوامی لە کێلگەکاندا.

- بەکارهێنانتی هەندێك دەرمانی کاریگەر وەکو:

١- کلۆزانتیل Closantel.

٢- ئیڤرمکتین Ivermetin

٣- رافوکسناید Rafoxanid

سەرچاوەکانی کە سودیان لێ وەرگیراوە:

1.the ,Merck veterinary Manual Eight edition 1998 .p:1109

2. Radostits ,O.M,Gay ,C,C M1ood and Hinchcliff , K.W(2000) Veterinary Medicine A text book of the disease of cattle , sheep ,pigs .Goats and Horses.

گـــویێ ڕەپـــە "Tetanus"

زۆر هۆکاری نەخۆشی هـەن کـە بەشـێوەیەکی ڕاسـتەخۆ یـان ناڕاسـتەخۆ لـە ئـاژەڵی نەخۆشەوە ناگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ، بەڵکو هۆکاری نەخۆشییەکە بەجیا تووشیمرۆڤ وئاژەڵ دەبێت و بەم نەخۆشییانەش هەردەوترێن نەخۆشییە هاوبەشەکان نێوانمرۆڤ وئاژەڵ (دەردە مرۆژەڵییەکان) ئەمەش لەبەر ئەوەی هۆکاری نەخۆشییەکە بوونی لـە ژینگـەدا هەیـەو دەبێتە هۆی دروست بوونی نەخۆشی لە ئاژەڵ ومرۆڤدا.

یەکێك لەو نەخۆشییانە بێگومان نەخۆشی گویێ ڕەپەیە کـە هۆکارەکـەی لـە ژینگـەدا هەیەو بڵاوە بەتایبەتی لەخاك و خۆڵدا لە کاتی بوونی برینێك لـە لەشـی ئـاژەڵ یـان مرۆڤ . بەهەڵی دەزانێت و دەچێتە برینەکەوەو گەشە دەکات و دەبێتە هۆی دروست بوونی نەخۆشییەکە. لەمرۆڤدا بە نەخۆشییەکە دەوترێت دەردەکۆپان.

لەسەردەمانی پێشوتر بەهۆی لاوازی هۆشیاری زانستی و کەمی ژمـارەی خوێنـدەوەران لە کۆمەڵگای کوردەواری و بە تایبەتی لـە گوندەکانـدا ، گـەلێك لێکدانـەوەی سـادەو نازانستیانە لەلایەن خەڵکەوە بۆ ئەم نەخۆشییە ئەنجام دراوەبـەوەی کەبـە نەخۆشـییەکە گوتراوە (شەوە) کەوا باوڕ بووە کە شەوە گیاندارێکی نەبینراو بێت و هێرش بکاتە سـەر ئافـەرتی سـکپڕ لـە کـاتی منـداڵ بوونـداو لـە ئەنجامـدا ئـازاردانی و گیـان لەدەستدانی.لەبەرئەوە بڵاوکردنەوەی زانیاری دەربارەی ئەم نەخۆشییە بەکارێکی پێویست دەزانرێت, چونکە هەوڵ دەدەین زانستیانە نەخۆشـیەکە ڕوون بکەینـەوە بـە مەبەسـتی ئەوەی لێکدانەوەی زانستی جێی لێکدانەوە نازانستی ومیتافیزیکییەکان بگرێتەوەو لـە ئەنجامدا ببێتە هـۆی بەرزکردنـەوەی ئاسـتی هۆشـیاری زانـستی لـە نێـو کۆمـەڵگای کوردەواری.

نەخۆشی گوێ ڕەپە :

لە کۆمەڵگای کوردەواری و بە تایبەتی لە نێو گوند نشینەکاندا بە نەخۆشییەکە دەوترێت (گوێ ڕەپە) زیاتر نەخۆشییەکە تووشی وولاخە بەرزە دەبێت وەکو(گوێ درێژو ئەسپ ومایین و ئێستر) کە یەکێك لە نیشانە سەرەکیەکانی نەخۆشییەکە ئەوەیە کە گوێی ئاژەڵی تووشبوو ڕەق دەبێت و ڕەپ دەبێت.عەرەب پێی دەڵێن (نەخۆشی کەزاز) و لە مرۆڤدا پێی دەڵێن نەخۆشی دەردەکۆپان.

نەخۆشی گوێ ڕەپە لە زۆربەی ولاتانی جیهاندا بلاوەو تووشی زۆربەی جۆرەکانی ئاژەڵ دەبێت و لە ولاخە بەرزەو ڕەشە ولاخ و مەڕ وبزن وبەراز، بەلام بە پێی توێژینەوەکان ولاخە بەرزە زیاتر هەستیار ترە بۆ هۆکاری نەخۆشییەکە، چونکە جۆرەکانی ولاخە بەرزە زیاتر بۆیان هەیە لەشیان توشی ڕوشاندن و برینـدار بوون بن ، ئەمەش بێگومان دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی ئەو کارەی کە پێیان دەکرێت بە تایبەتی لە ناوچە سنورییەکانی کوردستان کە ولاخە بەرزە بەکاردەهێنرێت بۆ هەلگرتنی بارو گواستنەوەی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە.

بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری ڕادەی لەناوچون (Case- Fatality rate) لە ئاژەڵە تەمەن بچوکەکاندا دەگاتە ٨٠٪ لە ئاژەڵە کاوێژکەرەکاندا نەخۆشی گوێ ڕەپە بلاو دەبێتەوە زیاتر لە دوای پرۆسەی کلك بڕین(Docking) یان گون خەساندن (Castration).

هۆکاری نەخۆشییەکەو چۆنێتی دروست بوونی نەخۆشییەکە :

هۆکاری سەرەکی نەخۆشی گوێ ڕەپە دەگەڕێتەوە بۆ جۆرێك لە بەکتریا کە پێی دەوترێت (Clostridium tetani)

-ئەم بەکتریایە لە ژینگەدا زۆر بلاو بۆتەوەو بە هەمنیشەیی بونی هەیە ,چونکە توانای دروست کردنی سپۆڕی هەیە لە ئەنجامدا توانای مانەوەی هەیە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ.

- لە کۆمەڵەی گرام- پۆزەتیفە "G-bacteria"

-توانای جوڵەی هەیە "Motile"

- بەبێ بوونی ئۆکسجین گەشە دەکات(Anaerobic)

دەبێتە هۆی بەرهەم هێنانی دوو جۆر ژەهر:

یەکەم / ژەهری (HemolySin Tetanolysin) کە دەبێتە هۆی تێکشکاندانی شانەکان و شیبونەوەیان.

دووەم/ ژەهری (Neurotoxin Tetanospasmin) کە ژەهرێکی دەمارییەو بە ژەهرێکی کوشندە دادەنرێت و لێپرسراوی یەکەمە لە سەرهەڵدانی نەخۆشی گوێ ڕەپەو دەرکەوتنی نیشانەکان و بە شێوەیەکی سەرەکی پێکهاتووەو لە مادەی پرۆتین ولە جۆری (Exo-Toxin) ومرۆڤ وولاخە بەرزە زۆر هەستیارن بۆ ئەم جۆرە ژەهرە.

لەکاتی بونی برینێك لەلەشی ئاژەڵی تووشبوودا وکەم بونەوەی ئاستی گازی ئۆکسجین لە شوێنەکەیدا ڕێگە خۆشکەرە بۆ بەرهەم هێنانی ژەهر لەلایەن بەکتریاکەوەو بەرەبەرە برەکەی زیاد دەکات و بڵاودەبێتەوە بە لەشی ئاژەڵەکەدا ،لەرێگەی دەمارەوە (Nerves)ڕێگە دەگرێتەبەر بەرەو ناو لەشی و لە ئەنجامدا دەگاتە ناوەند کۆئەندامی دەمار (CNS) وەکو درکە پەتك(Spinal Cord) و لاکێشە مۆخ (Medulla).

لەبەر ئەوە بونی هەر جۆرە برینێك لەلەش بە فاکتەرێکی ڕێگە خۆشکەر دادەنرێت بۆ سەرهەڵدان وبڵاوبونەوەی نەخۆشییەکە، بە پێی سەرچاوەکان نەخۆشی گوێ ڕەپە زیاتر سەرهەڵدەدات لە کاتی ئەنجامدانی چەند نەشتەرگەرییەك لەوانە:

-کلك بڕین (Docking) و گون خەساندن(Castration)و بڕینی شاخی ئاژەڵ(Dehorning) و هەروەها لەکاتی زایینی ئاژەڵ (Parturition).

نیشانەکان:

ماوەی تووشبوونی بە نەخۆشییەکە و هەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکان نزیکەی سێ ڕۆژ بۆ چوار هەفتە دەخایەنێت. نیشانەکانی نەخۆشییەکە لە زۆربەی ئاژەڵە تووشبووەکان وەکو یەکە بەوەی بەشێوەیەکی گشتی ماسولکەکانی لەش گرژ دەبن ورەق دەبن (Muscie Stiffness) و لە دوایدا لەرزینی ماسولکەکان دەردەکەوێت جوڵاندنی

شەویلگەکانی سنوردار دەبێت و بەوەش ناتوانێت بە شێوەیەکی سروشتی ئاژەڵەکە بلەوەڕێت .

- ڕەق بوونی ماسولکەکانی پەلی دواوە وا لە ئاژەڵی تووشبوو دەکات کەبە شێوەیەکی ناسروشتیانە ناجێگیرانە بجولێنەوە.

- کلکی ئاژەڵی تووشبوو ڕەق دەبێت و ڕەپ دەبێت.

- گوێی ئاژەڵی تووشبوو ڕەق دەبێت ولە ئەنجامدا ڕەپ دەبێت وبە نیشانەیەکی دیار دادەنرێت ،هەرلەبەر ئەمەش بە نەخۆشییەکە دەوترێت (گوێ ڕەپە).

- کونی لوتی ئاژەڵی تووشبوو فراوان دەبێت.

- ڕۆژ بەڕۆژ ئاژەڵی تووشبوو توانای خواردنی نامێنێت، چونکە ماسولکەی شەویلگەکانی ڕەق دەبن و توانای جوینی نامێنێت و لە ئەنجامدا لیکێکی زۆر بە دەمیدا دێتە خوارەوە ئەگەر ئاژەڵەکە هەوڵی دا خواردن بخوات و قوتی بدات ئەوا دوای ماوەیك خواردنەکە لە کونە لوتیەوە دێتە دەرەوە.

- ئاژەڵی تووشبوو تووشی قەبزی (Constipation) دەبێت و میزلە میزەڵدان گیر دەبێت و دەمێنێتەوە.

- بەرەبەرە ئاژەڵی نەخۆش توانای جولەو ڕۆشتنی نامێنێت و بەملاولادا دەکەوێت و دەبێتە هۆیبرینداربوونی لەشی.

- ئاژەڵی تووشبوو لەشی زۆر ئارەق دەکاتەوەو کەمێك پلەی گەرمی لەشی بەرز دەبێتەوە.

- دوای ماوەیەك ماسولکەکانی لەشی ئاژەڵی تووشبوو بەشێوەیەك گرژ دەبن و ڕەق دەبن کە پێی دەڵێن (Tetanic Convulsions) ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ئەم دیاردەیە زیاد دەکات.

- ئاژەڵی نەخۆش هەندێك جار مردار دەبێتەوە لە ئەنجامی گرژبوونی ماسولکەکانی کۆئەندامی هەناسەدان کە دەبێتە هۆی خنکاندنی ئاژەڵەکە (Asphyxiation) واتە ڕەق بوونی ماسولکەکانی هەناسەدان کە دەبێتە هۆی وەستانی هەناسە وەرگرتن و هەناسە دانەوە.

نەخۆشی دەردە کۆپان لە مرۆڤ دا :

لەمرۆڤدا بە نەخۆشییەکە دەوترێت دەردە کۆپان بە پێی بۆچوونی(د. عەبدول کەریم محەمەد عەلی،٢٠٠١) دەردەکۆپان لەوەوە هاتووە کاتێك منداڵی تازەلە دایك بوو لە کاتی ناوك بڕیندا تووشی نەخۆشییەکە دەبێت دەم و لێوی شین دەبێتەوەو ئاگای لە خۆی نامێنێت هەندێك کەس بەمە دەڵێن گەشکەیان پەرکەم ولە ئەنجامدا لە کۆمەڵگای کوردەواری لە سەردەمەکانی پێشووتر لە گوندەکاندا زیاتر عەبایەکی ڕەشیان بەسەر منداڵە نەخۆشەکەدا دەداو دەیان کردە ژێر کۆپان واتە(کورتان) ی گوێ درێژێك و تەقەیان بەسەریدا دەکرد بەو هیوایەی منداڵەکە لە نەخۆشییەکە ڕزگاری دەبێت وچاك دەبێتەوە.

نەخۆشی دەردە کۆپان بە هەمان شێوەی نەخۆشی گوێ ڕەپە، هۆکارەکەی لە ژینگەدا بڵاوەو لە کاتی بوونی ڕوشانێك یان برینێك بەکتریای نەخۆشخەر بەهەڵی دەزانێت و دەچێتە برینەکەوەو گەشە دەکات ودەبێتە هۆی بەرهەم هێنانی ژەهرو ڕوودانی نەخۆشییەکە، بەوەی ماسولکەکانی لەشی بە شێوەیەکی گشتی گرژ دەبن وڕەق دەبن بە تایبەتی ماسولکەکانی دەم وچاو وسەرو مل ڕەق دەبن و لەئەنجامدا ئازارێکی زۆر لەلەشدا دروست دەبێت ونەخۆش زۆر ناڕەحەت دەکات.

بە پێی ئامارەکان نەخۆشی دەردەکۆپان لەم سەردەمەدا زۆر کەمترە بە بەراورد لەگەڵ سەردمانی پێشوتر کە کاتێك ژنان لە کاتی منداڵ بووندا کەمتر دەچوون بۆ نەخۆشخانەی منداڵ بوون بە تایبەتی لە گوندەکاندا بە پێی ئەو نەریتە باوەی ئەوسا مامانەکان کە شارەزاییەکی سادەیان هەبووە و ئەو کەرەستانەی کەبەکاریان هێناوە هیچ مەرجێکی تەندروستی تێدا نەبووە و بوونی هەمیشەیی هۆکاری نەخۆشییەکە لە ژینگەدا بووەتە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر دایك بەسەر منداڵبوونەوە گیان لەدەست بدەن و لە کوردەواریدا وا لێك دراوەتەوە کە دایکەکە شەوە لێیداوە یان تووشی شەوە بووە. بەڵام ڕاستییە زانستییەکە ئەوەیە لەبەر نەبوونی مەرجە سەرەکییەکانی تەندروستی و بوونی بەکتریای نەخۆشخەر لە ژینگەدا و کارکردنی هەندێك کەس بە

ناوی مامانەوە ، لەئەنجامدا دەبێتە هۆی ئەوەی کە دایەکەکە تووشی نەخۆشیەکە ببێت ودوای ماوەیەك نیشانەکانی نەخۆشییەکەی لەسەر دەردەکەوێت لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی ژەهری بەکتریاکەیە لە لەشیداو گیان لە دەست دەدات.

لەبەرئەوە لە پێناو بەرژەوەندی گشتیدا پێویستە ڕەچاوی ئەم خالانەی خوارەوە بکرێت بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە گیانی دایکان و کۆرپەکانیان:

١.بڵاوکردنەوەی هۆشیاری تەندروستی لە کەناڵە ڕاگەیاندنە جیاجیاکانەوە ورِوون کردنەوەو لێکدانەوەی دیاردەکان و نەخۆشییەکان بە شێوەیەکی زانستی وبە زمانێکی سادەو ساکار کە زۆربەی خەڵك تێبگات.

٢. پێویستە پرۆسەی منداڵ بوون لە نەخۆشخانەکانی منداڵبووندا ئەنجام بدرێت لەبەر بوونی پزیشکی پسپۆڕ ومەرجەکانی تەندروستی و پاك وخاوێنی.

٣. کوتانی منداڵ لە سێ مانگی یەکەم بە ڤاکسینی‌نەخۆشییەکە.

٤. پابەند بوون بە مەرجە سەرەکیەکانی پاك وخاوێنی ئەمەش لەبەرئەوەی کە سپۆری بەکتریای نەخۆشخەر بەبەردەوامی لە ژینگەدا بوونی هەیە.

چارەسەر کردن و کۆنترۆڵکردنی نەخۆشیەکە:

به مەبەستی کۆنترۆڵکردنی نەخۆشی گوێ ڕەپە پێویستە:

١.بەکارهێنانی ڤاکسینی نەخۆشی گوێڕەپە کە پێی دەڵێن(Formalin-inactivated adjuvanated Toxoids) کە بۆ ماوەیەکی درێژ بەرگری دەداتە ئاژەڵە کوتراوەکەو پێویستە ئاژەڵی ئاوس لە ماوەی ئاوسیدا بکوترێت بە تایبەتی ماوەی (٤-٦) هەفتە پێش زایینی ئاژەڵەکە، هەروەها پێویستە ئاژەڵی تەمەن بچوك وەکو جوانو لە تەمەنی (٣-٤) مانگ بکوترێت.

٢. پاك وخاوێن ڕاگرتنی هەر برینێك لە لەشی ئاژەڵەکەدا لە لایەن خاوەن ئاژەڵەوەو پێدانی ماوەی پشوی پێویست بە ئاژەڵەکە هەتاکو چاك بوونەوەی برینەکەی لەشی.

بەمەبەستی چارەسەر کردنی ئاژەڵی تووشبوو بە گوێ ڕەپە پێویستە:

١.بەکارهێنانی دژە ژیانەکانی وەکو پەنسلین بۆ لەناوبردنی هۆکاری نەخۆشییەکەو وا باشترە لە ڕێگەی دەمارەوە بێت (Intravenous administration).

٢. بەکارهێنانی دژە ژەهری گوێ ڕەپە(Tetanus antitoxin) بە بڕی (I.U 300000) لەولاخە بەرزەدا هەموو دوانزە سەعات جارێك بۆ ماوەی سێ جار، هەروەها بەکارهێنانی ئەم دژە ژەهرە لە دەوروبەری برینەکەش پێویستە.

٣. پاکژ کردنەوەی برینی لەشی ئاژەڵە تووشبووەکە بە کارهێنانی (Hydrogen Peroxide "H2O2") بۆ پاکردنەوەو لەناوبردنی هۆکاری نەخۆشخەر.

٤. بەکارهێنانی هەندێك دەرمانی خاوکەرەوە وەکو (Chlorpromazine) بۆ خاوکردنەوەی ماسولکەکان.

٥. پێدانی خۆراك لە ڕێگەی دەماری خوێنەوە(Intravenous) یان بە هۆی بەکارهێنانی (Stomach tube feeding) لەکاتی ئەوەی ئاژەڵە تووشبووەکە بۆ ماوەیەکی درێژ لەلەوەڕ کەوتووە.

٦. پێویستە لەکاتی چارەسەردا لە شوێنێکی بێدەنگ وپاك وخاوێندا چارەسەر بکرێت و شوێنەکە ڕووناکی کەم بێت یان تاریك بێت باشترە ئەم هەولانە نزیکەی(٥٠%) ی ئاژەڵە نەخۆشەکان چارەسەر دەکرێت لە ماوەی ٢٧ ڕۆژدا.

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێوەرگیراوە:

١.نەخۆشیەکانی ئاژەڵ کە تووشی ئادەمیزاد دەبن ، دکتۆر عەبدول کەریم محەمەد عەلی-٢٠٠١

2.Carter,G,R,Chengappa,M.M.andRobert,A,W,1995,Essintials of veterinary Microbilogy .5th edition.

3. Radiostits,O.M.Gay,C.C,Blood ,D.C,and Hinchcliff ,K.W.,Veterinary Medicin ,Atext Book of the disease of Cattle Sheep,Pigs,Goats and Horses.

٤. الامراض المشتركة بين الانسان و الحيوان

د. صباح العلوچي د. عبدالحسين بيرم "١٩٨٥"

تای مـــــاڵتا "Brucellosis"

پەیوەندی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ ڕۆژبەڕۆژ ڕوو لە زیاد بوونە,بەوەی کە مرۆڤ پێویستی زۆری بە ئاژەڵ هەیە, هەروەها بە هەمان شێوەش ئاژەڵ پێویستی بە مرۆڤ هەیە.

زۆربوونی ژمارەی ئاژەڵ یەکێکە لە ڕەهەندە سەرەکی یەکانی پرۆژەکانی بەخێوکردنی ئاژەڵ و خاوەن ئاژەڵ بەمەبەستی زیادکردنی ژمارەی ئاژەڵەکانی زۆر گرنگ دەدات بە کەڵدانی ئاژەڵەکان وهەروەها ئاوسبونیان و لە دوایشدا زایینیانو بەڕێوەبردنیان بە شێوەیەکی دروست لەم ماوەیەدا زۆر بایەخی پێدەدات. ماوەی ئاوس (Gestation Period) لە ئاژەڵی ئاوسدا ماوەیەکی زۆر هەستیارەو کێشەی تایبەتی خۆی هەیەو یەکێك لەو کێشە گرنگانە,بەراویتە بوونی ئاژەڵی ئاوسە واتە بەرخستنی ئاژەڵی ئاوس بە شێوەیەك کە خاوەن ئاژەڵ بەبەردەوامی بەدەست نەخۆشی بەراویتە بوونەوەدەناڵێنێت و لە ئەنجامدا زەرەرو زیانێکی گەورە بە ئابوری خاوەن ئاژەڵ و وڵات دەگەیەنێت.

هۆکاری نەخۆشی بەراویتە لە ڕێگەی جیاجیاوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و مرۆڤ توشی نەخۆشی (تای ماڵتا Malta Fever) دەکاتو لە ئەنجامدا لە ڕووی ئابوری و جەستەییەوە زیان بە مرۆڤ دەگەیەنێت ولە کوردستانیشدا ڕێژەی تووشبوون بە تای ماڵتا ڕوو لە زیاد بوونە ئەمەش بێگومان لە ئەنجامی بەکارهێنانی بەروبومی ئاژەڵ وبە تایبەتی خواردنی پەنیری کوردی زیاتر لەوەرزی بەهاراندا تووشبوون زۆر زیاد دەکات.لەبەرئەوە بیرکردنەوە لە بنبڕکردنی نەخۆشی بەراویتە لە ئاژەڵ وتای ماڵتا لە مرۆڤدا پێویستە لە ئاژەڵەوە دەست پێبکات وهەوڵ بدەین ئەو دروشمە بەرز بکەینەوە کە دەڵێت:

(تەندروستی مرۆڤ پارێزراو نابێت ئەگەر تەندروستی ئاژەڵ پارێزراو نەبێت) واتە نەخۆشی تای ماڵتا لە مرۆڤدا کۆنترۆڵ ناکرێت بە هیچ شێوەیەك گەر لە ئاژەڵدا کۆنترۆڵ و بنبڕ نەکرێت.

نەخۆشی بەراویتە :

نەخۆشی بەراویتە (Brucellosis) لە نێو خاوەن ئاژەڵ و گوند نشینەکاندا بەو نەخۆشییە دەوترێت کە ساڵانە ئاژەڵە ئاوسەکان تووشی بەراویتە بوون دەکەن (بەرختن) و خاوەن ئاژەڵ بێبەش دەکات لەبەری ئاژەڵەکانی ،هەر لەبەر ئەمەش پێی دەوترێت نەخۆشی بەراویتە ، عەرەب پێی دەڵێن (الأجهاض المعدی) و لە سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێتریرنەری چەند ناوێکی هەیە لەوانەش:

1. Brucellosis (ناوێکی زانستیە)
2. Contagious Abortion
3. Bang’s Disease

هەروەها ئەم نەخۆشییە بە یەکێك لە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ دادەنرێت یان دەردە مرۆژەڵییەکان (Zoonoses) واتە هۆکاری نەخۆشییەکە لە ئاژەڵی تووشبووەو بەروبومی ئاژەڵی تووشبوو دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ومرۆڤ تووشی نەخۆشی تای ماڵتا دەکات. بەڵام ئەوەی شایەنی باس بێت هۆکاری نەخۆشی یەکە لە مرۆڤدا نابێتە هۆی لەبارچونی ژنی سکپڕ. نەخۆشی بەراویتە بەو نەخۆشییە درێژخایەنانە دادەنرێت کەلەگەڵ تەمەنی ئاژەڵی نەخۆشدا بەردەوام دەبێت ولەخانەکانی لەشدا دەمێنێتەوە(Life long infection)

-نەخۆشی بەراویتە نەخۆشییەکی زۆر بڵاوە لە زۆربەی وولاتانی جیهانداو بە تایبەتی لە ولاتە هەژارەکان وتازە پێگەیشتوەکان لە ئەنجامدا زیانی ئابوری گەورە بەم ولاتانە دەگەیەنێت.

- نەخۆشی بەراویتە تووشی زۆربەی ئاژەڵە ماڵی یە بەرهەم دارەکان دەبێت وەکو مانگا ومەڕوبزن و دەبێتە هۆی پەکخستنی کۆئەندامی زاوزێ(Reproductive System)و بە تایبەتی لە ماوەی ئاوسبوندا لەئەنجامدا بەرختنی ئاژەڵە ئاوسەکان. کوردستان یەکێکە لەو ولاتانەی کە نەخۆشی بەراویتە زیانێکی گەورە بە سامانی ئاژەڵ دەگەیەنێت ودەتوانم بڵێم کە یەکێکە لە دوژمنە ترسناکەکانی سامانی ئاژەڵ و پێویستە

لەسەر لایەنە پەیوەندیدارەکان لە حکومەتی هەرێمی کوردستان بیرێکی زانستیانە بکەنەوە لە دانانی بەرنامەیەك بەمەبەستی بنبڕکردنی نەخۆشی بەراویتە. بە پێی سەرچاوەکان نەخۆشی بەراویتە تووشی ئەسپ وگامێش وبەرازو سەگ وحوشتریش دەبێت وهەروەها تووشی ئاژەڵە کێویەکانیش دەبێت.

هۆکار نەخۆشی بەراویتە :

هۆکاری سەرەکی نەخۆشی بەراویتە (Brucellosis) دەگەڕێتەوە بۆ بەکتریایەك کە پێی دەوترێت برۆسێلا (Brucella) برۆسێلا چەند جۆرێکی هەیە لەوانەش:

١.(Brucella Melitensis) بە شێوەیەکی سەرەکی توشی مەڕو بزن دەبێت وبۆ یەکەم جار لەلایەن دکتۆر (Bruce) برۆس لە ساڵی ١٨٨٧ ز دۆزراوەتەوە، وەناوی برۆسێلا لە ناوی دکتۆر (برۆس)ەوە وەرگیراوە.

٢. (Brucella abortus) بە شێوەیەکی سەرکی تووشی مانگا دەبێت بۆیەکەم جار لەلایەن زانا (Bang) لە ساڵی ١٨٩٧ ز دۆزراوەتەوە. هەرلەبەر ئەمەش هەندێك جار لە سەرچاوەکان بە نەخۆشییەکە دەوترێتنەخۆشی بانگ (Bang's Disease)

٣. Brucella Ovisتووشی بەران دەبێت

٤. Brucella Suis تووشی بەراز دەبێت.

5. Brucella Canis تووشی سەگ دەبێت

برۆسێلا چەند خەسلەتێکی تایبەتی هەیە لەوانە:

-لە خێزانی (Brucellacae) و لە کۆمەڵەی گرام نێگەتیڤە.

- زیندەوەرێکە لە ناو خانەدا دەژی (Intracellular Organism) واتە شوێنی هەڵبژێراوی برۆسێلا (Predilection Site) ناوخانەکانە, کە بێ گومان ئەم خەسڵەتەش وا دەکات برۆسێلا بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ لە لەشدا بمێنێتەوەو هەندێك جار بە درێژایی تەمەن لە خانەکانی لەشدا دەمێنێتەوە کە ئەمەش وادەکات ماوەی چارەسەرکردنی نەخۆشییەکە درێژ دەبێتەوە بۆ چەند مانگێك چونکە ئەوبڕە دەرمانەی

کە پێویستە بۆ لەناوبردنی هۆکارەکە زۆر بە زەحمەت دەگاتە ناو خانەی تووشبوو لەبەر بوونی پەردەی خانە (Cell membrane) .

- برۆسێلا زیاتر ئارەزوی هەیە لە خانەکانی ئەندامەکانی کۆئەندامی زاوزێ دا بمێنێتەوەو لە ئەنجامدا گەشە دەکات بە تایبەتی لەو ئاژەڵانەی کە خاوەنی کۆئەندامی زاوزێی پێگەیشتوون، بێگومان ئەمەش بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری هۆکەی دەگەرێتەوە بۆ مادەیەکی شەکر کە پێی دەوترێت (Erythritol) ئیریثریتۆڵ کە ئاژەڵ لە کاتی ئاوس بوندا دروستی دەکات و برەکەیزیاد دەکات لە ئەندامەکانیکۆئەندامی زاوزێو لە ئەنجامدا ژینگەیەکیلەبار دەخولقێنێت بۆ گەشەکردن وزۆربوونی برۆسێلا لە ئەندامەکانی کۆئەندامی زاوزێ. هەرلەبەر ئەمەشە شوێنی گونجاوی برۆسێلا بریتیە لە گوانی ئاژەڵ و گوێرەکەدانی ئاوس (Pregnant uterus) وپزدان, هەروەها لە ئاژەڵی نێردا زیاتر لە گوون ورژێنەکان دا دەمێنێتەوە. ئەمەش وادەکات بڵێین کە مانگاو مەڕوبزنی پێگەیشتوولە رووی کۆئەندامی زاوزێ وە زیاتر هەستیار ترە بۆ تووشبوون بە نەخۆشی بەراویتە بە بەراورد لەگەڵ ئاژەڵێکی پێنەگەیشتوو , بە پێی سەرچاوەکانی بەکتریۆلۆجی ئاستی گەشەکردنی برۆسێلا زۆر هێواشەو واتە ماوەیەکی درێژی دەوێت بۆ گەشەکردن و پێگەیاندن لەسەر ناوەندەکانی چاندن لە تاقیگەدا (The organism develops Slowly).

چۆنیەتی گواستنەوەی نەخۆشییەکە :

ئاژەڵی ئاوسی تووشبوو بە برۆسێلا بە سەرەکیترین سەرچاوەی نەخۆشی بەراویتە دادەنرێت وکاتێك ئاژەڵی ئاوس بەردەخات وبەراویتە دەبێت، پزدان و شلەی کۆرپەلەو کۆرپەلەش(پز) و دەردراوی بەردەوامی زێی ئاژەڵی بەراویتە بوو بە سەرچاوەی بڵاووبونەوە نەخۆشییەکە دادەنرێت چونکە دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی لە ژینگەداو لە رێگەی لەوەڕگاکانەوە دەگوێزرێتەوەبۆ ئاژەڵی ساغ. برۆسێلا توانای مانەوەی هەیە لە

ژینگەدا بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك و هەندێك جار بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك و لە دوایـیـدا توانای تووشکردنی ئاژەڵی ساغی هەیە.

= شیرو ژەکی گوانی مانگا و مەڕوبزنی بەراویتـەبوو بـە سەرچـاوەی گرنگـی برۆسـیلا دادەنرێت ولەڕێگەی خواردنەوەی ئەم بەرهەمانەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ئاژەڵ و هـەروەها بـۆ مرۆڤیش.

= بە پێی سەرچاوەکان دەرکەوتووە کە برۆسێلا لە ڕێگەی چـاوو کۆئەنـدامی هەناسـەوە دەگوێزێتەوە.

=تۆوی تووشبوو (Infected Semen)لە ڕێگەی کەڵدانی دەسـتکرد(Artificial Insemination) وە دەگوێزرێتەوە بۆ ئاژەڵی ساغ.

نیشانەکان:

ماوەی تووشبوون بە برۆسێلا و هەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکان لەسەر ئـاژەڵی تووشـبوو نزیکەی شەش هەفتەی پێویستە لە مانگاداو نزیکـەی (٣-٢٠) هەفتـەی پێویـستەلە مەڕوبزندا.

-مـانگای ئاوسی تووشبوو بە بروسێلا لە تەمەنی شـەش مـانگ وبـەرەوژوور لـەماوەی ئاوسیدا بەراویتە دەبێت وبـەردەخات و لەمەڕوبزنـدا لـە تەمـەنی چـواروپێنج مـانگی تووشی بەراویتە دەبێت, ئەمەش بێگومان بـە دیـارترین نیـشانە دادەنرێـت هەرلەبـەر ئەمەش نەخۆشی یەکە لە نێو خاوەنئاژەڵ وگونـد نـشینەکاندا بـە نەخۆشـی بەراویتـە ناسراوە.

- هەندێك جار گوێرەکـەدانی مانگـای بەراویتـەبوو تووشـی هـەوکردن (Metritis) دەبێت وزۆر جار توشی گیربوونی پزدان دەبێت .

- ئاژەڵی نێری تووشبوو نیشانەی ئەوتۆی لەسەر دەرناکەوێت بەڵام قەبارەی گونی گەورە دەبێت وپێکهاتەی تۆوی ئاژەڵەکە گۆڕانی بەسەردا دێت.

- لە بزندا گوانی تووشبوو هەو دەکات (Mastitis) و بە نیشانەیەکی دیار دادەنرێت.

- جۆری : (Bruceli Ovis) کە تووشی بەران دەبێت ودەبێتە هۆی نەخۆشی هەوکردنی بۆری تۆو لە بەراندا (Ram epididymitis) لە ڕێگەی جووت بونەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مەڕی ساغ، لە نیشانەکانی ئەم نەخۆشییە: ئاوسانی بۆری تۆو (Epididymis) و بەرزبونەوەی پلەی گەرمی لەش وزیادبوونی قەبارەی گوون وهەروەها نەمانی ئارەزوی سێکس (Libido) بەرەبەرە نەخۆشی یەکە دەبێتە هۆی دروست بوونی کێم لە شانەکانی گونداو هەروەها لە تۆودا دەبینرێت و لە ئەنجامدا ڕێژەی بەپیتی (Fertility rate) ئاژەڵەکە دێتە خوارەوە.

نەخۆشی تای ماڵتا لە مرۆڤدا :

نەخۆشی تای ماڵتا کە هۆکارەکەی برۆسێلایە بە دیارترین نەخۆشی هاوبەش دادەنرێت لە نێوان مرۆڤ وئاژەڵ وساڵانە خەڵکێکی زۆر لە گوندنشین وشارنشین تووشی دەبن.

گشت جۆرەکانی برۆسێلا مرۆڤ تووش دەکەن بەلام بە پێی سەرچاوەکان جۆری(Brucela melitensis) کە سەرچاوەکەی بزنە لە ڕێگەی بەرهەمەکانی یەوە مرۆڤ تووش دەکات بە توندوتیژترین جۆریان دادەنرێت لە مرۆڤداو مرۆڤ کاتێك تووش دەبێت زۆر ماندوو دەبێت.

لە مرۆڤدا نەخۆشییەکە چەند ناوێکی هەیە لەوانە:

1.Brucellosis (ناوێکی زانستییە)

2. Malta Fever (تای (ماڵتا

-ئەمەش لەبەرئەوی یەکەم جار نەخۆشی یەکە لە دوورگەی ماڵتا لەلایەن دکتۆر برۆس Bruceدۆزرایەوە.

3.Undulant Fever (شەپۆلە تا)

4. Mediterranean Fever (تای دەریای سپی ناوەڕاست)

نیشانەکانی لەمرۆڤدا:

١.سەر یەشەیەکی زۆر وبی هێزی یەکی زۆر.

٢. ئازاری ماسولکەکانی لەش وئارەق کردنەوەیەکی زۆرو بەردەوام بە تایبەتی لە شەودا.

٣. جومگەکان بەگشتی وئەژنۆی بە تایبەتی هەست بە ئازارێکی توند دەکات.

٤. هەندێك جار نەخۆش تووشی هەوکردنی گون (Orchitis) دەبێت.

٥. تووشی قەبزی (Constiipation) دەکات.

٦. گەورە بوونی قەبارەی سپڵ.

٧. بەرز بوونەوەی پلەی گەرمی لەش (تای لێ دێت) و دەرکەوتنی بە شێوەی پچرپچر.

مرۆڤ لەم ڕێگایانەوە تووشی نەخۆشیەکە دەبێت:

١.مامەڵکردنی نازانستیانە لەگەڵ ئاژەڵی بەراویتە بوو بە تایبەتی لە نێو خاوەن ئاژەڵەکان لە گوندەکاندا بەدەست لێدانی پزی بەراویتە بوو پزدان ودەردراوی زێی ئاژەڵی بەراویتە بوو بە ڕێگەیەکی سەرەکی تووشبوون دادەنرێت.

٢. لە ڕێگەی خواردنەوە شیری گوانی ئاژەڵی بەراویتە بوو چونکە هۆکاری نەخۆشی یەکە بۆ ماوەیەك لە شانەکانی گوانی تووشبوودا دەمێنێتەوە.

٣. لە کوردستانداو لە ناوچەی سلێمانی بە تایبەتی لەڕێگەی خواردنی پەنیریکوردی لە بەهاراندا لە گوندەکان دروست دەکرێت و تام وچێژێکی خۆشی هەیە, بەلام بە سەرچاوەیەکی سەرەکی برۆسێلا دادەنرێت چونکە لە کاتی دروست کردنی ئەم جۆرە پەنیرەدا ئەو پلەی گەرمی یەی بەکاردەهێنرێت بۆ کولاندنی شیرەکە نابێتە هۆی لەناوبردنی برۆسێلاکەو لە ئەنجامدا برۆسێلاکە بە چالاکی دەمێنێتەوە بە هۆی خواردنی پەنیرەکە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

٤. کارمەندانی تاقیگەو قەسابخانە لە پزیشکانی ڤێترینەری و یاریدەدەرەکانی و قەسابەکان ئەگەری تووشبوونیان زیاترە لە خەڵکی دیکە.

٥. لە ڕێگەی برینی پێست وچاوەوە مرۆڤ تووش دەبێت.

٦. دەرکەوتووە لە ڕێگەی مێش ومەگەزیشەوە دەگوێزرێتەوە.

- نەخۆشی تای مالّتا لە مرۆڤدا بەهیچ شێوەیەك کۆنترۆڵ ناکرێت گەر لە ئاژەڵدا نەخۆشی بەراویتە کۆنترۆڵ نەکرێت، چونکە سەرچاوەی ئاژەڵ وبەرهەمەکانییەتی و مرۆڤ بەبەردەوامی دەناڵێنێت و لە ڕووی جەستەیی وئابووری پەکی دەخات. هەرلەبەر ئەمەش پێویستە لەسەر گشت کەناڵەکانی ڕاگەیاندن بایەخێکی تایبەتی بەم نەخۆشییە بدرێت وهاولاتیان لە گوند وشارەکاندا هۆشیار بکرێنەوە بەبەردەوامی بەمەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری تەندروستی لە نێو کۆمەڵگای کوردەواریدا.

دیاری کردن وکۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی یەکە لە ئاژەڵدا :

-دیاری کردنی بەکتریای برۆسێلا بە وەرگرتنی (Smears) لە گەدەی پزی بەراویتە بوو یان لە پزدان و یان دەردراوی زێی ئاژەڵی بەراویتە.

- بەکارهێنانی پشکنینە سریۆلۆجی یەکان (Serological tests) کە پێویستە دوای دوو هەفتە (١٤ ڕۆژ) لە پرۆسەی بەراویتە بوون ئەنجام بدرێت لەوانەش:

1. Rose Bengal test
2. Milk Ring test
3. Card tests
4. ELISA
5. Complement Fixation test

بەمەبەستی کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی بەراویتە لە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا پرۆسەی بنبڕکردنی یان ڕیشە کیشکردنی (Eradication Program) پراکتیزە دەکرێت, ئەم پرۆسەیەش بریتییە لە دەست نیشان کردنی ئاژەڵە تووشبووەکان لە ڕێگەی پشکنینی سیرۆلۆجی و لە ئەنجامدا لەناوبردن وناردنی ئاژەڵە سەربڕاوەکان بۆ قەسابخانە, بەمەش ناوچەکە پاك دەبێتەوە لە نەخۆشی یەکەو پێویستە لە وڵاتی کوردستانیش بیر لەم جۆرە پرۆگرامانە بکرێتەوە بە مەبەستی کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی بەراویتە.

چارەسەرکردن:

به پێی سەرچاوە زانستی یەکان چارەسەری نەخۆشی بەراویتە لە ئاژەڵدا هیچ ئەنجامێکی ئەوتۆی نابێت وسەرکەوتوو نابێت، ئەمەش لەبەر ئەوەی برۆسێلا لەناو خانەکاندا ژیان دەباتە سەر و دەرمان بە تەواوەتی ناگاتە ناو خانەکان لەبەر بونی پەردەخانە کە وەك بەربەستێك کاردەکات.

سود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

1.Radostits ,O.M, Gay, C.C, Blood ,D.C and Hitinchcliff ,K.W,2000.Vetreinary Medicine A Text book of the Diseases of Cattle , sheep ,Pigs , Goats and Horses .9th ed .W.B.Saunders

٢. ناميلكەی تای ماڵتا

- نوسینی :دکتۆر کاوە دزەیی

- کۆمەڵەی پزیشکانی دروستی ئاژەڵ ١٩٩٩

٣.الامراض المشتركة بين الانسان و الحيوان

١٩٨٥-Zonoses

دكتور صباح العلوچي و دكتور عبدالحسين بيرم

4. Roberts ,S.J,1986.Veterinary Obstetrics and genital Diseases (Theriogenology)

گـــــــەڕیی

Psoroptic Mange

لە جیهاندا فەلسەفەی مشەخۆرەکان بە شێوەیەکی گشتی ئەوەیە کە بە بەردەوامی ژیانیان هەمیشە دەیانەوێت کەیەك لایەنە سود لە خانە خوێ وەربگرن وبەبێ ئەوەی لە بەرامبەردا هیچ سودێکی پێبگەیەنن. مشەخۆرەکان بە شێوەیەکی گشتی زیانبەخشن وزیان دەگەیەنن بە تەندروستی مرۆڤ وئاژەڵ و باڵندە بە جۆرێك کە گەشەیان دوادەخەن ولە ئەنجامدا لەبەرهەم و وزەیان کەم دەکەنەوە بە پێی زانستی مشەخۆرزانی (Parasitology) مشەخۆرەکان دەکرێن بە دوو بەشی سەرەکییەوە:

- مشە خۆرە ناوەکیەکان EndoParasites
- مشە خۆرە دەرەکییەکان Ectoparasites

لە نەخۆشییەك دەدوێین کە هۆکارەکەی مشەخۆرێکی دەرەکییەو ئەو زیانانەی کە ڕوودەدەن هیچی کەمتر نیە لەو زیانانەیکەلە ئەنجامی مشەخۆرێکی ناوەکییەوە ڕوودەدەن. مشەخۆرە دەرەکییەکان زۆرن وهەمە جۆرن لەوانەش(گەنە , ئەسپێ. کێچ, ڕشك.. هتد) کە دەبنە هۆی ڕوودانی نەخۆشی لەئاژەڵ ومرۆڤدا کە بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ کاری تێکدەرانەی خۆیان ئەنجام دەدەن یان بە شێوەیەکی ناڕاستەخۆ دەبنە هۆی گواستنەوەی زیندەوەرانی دیکە واتە وەك گوێزەرەوەیەکی بایۆلۆژی ڕۆڵ دەبینن.

نەخۆشی گەڕی یەکێکە لەو نەخۆشییانەی کەبەهۆی مشەخۆرێکی دەرەکییەوە ڕوودەدات وهەروەها لە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ولە ئەنجامدا مرۆڤ تووشی گەڕی دەبێت واتە بە یەکێك لە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ ئاژەڵ دادەنرێت .(Zoonoses)

نەخۆشی گەڕی چی دەگەیەنێت:

لە کۆمەڵگەی کوردواریدا بە نەخۆشیەکە دەوترێت گەڕیی،ئەمەش لەوەوە هاتووە کە نیشانەکانی نەخۆشییەکە والە ئاژەڵی تووشبوو دەکات کەبە شێوەیەکی ناشرین و گەڕ دەرکەوێت لەبەر ئەوە پێی دەوترێت گەڕیی واتە ئاژەڵەکە گەڕ بووە.

لەسەرچاوەکنی پزیشکی ڤێترینەری پێی دەوترێت (Psoroptic Mange) و عەرب پێی دەڵێن (جرب). نەخۆشی گەڕیی لە ڕووی ئابورییەوەزیان دەگەیەنێت بە گشت وڵاتانی جیهان چونکە لە زۆربەی وڵاتانی جیهان هەیەو بڵاوە بە شێوەیەکی سەرەکی دەبێتە هۆی کەمبونەوەی بەروبومی ئاژەڵ ئەویش لە ڕێگەی زیان گەیاندن بە مو و خوری ئاژەڵ و هەروەها پێستی ئاژەڵ بەهاکەی دێتە خوارەوە.

نەخۆشی گەڕیی بە هۆی مشەخۆرێکی دەرەکییەوە کە زیندەوەرێکی جومگەدارە (Arthropod Parasite) ڕوودەدات کە پێی دەوترێت (Mite) کەلە ئاژەڵی تووشبووەوە لە ئەنجامی پەیوەندی ڕاستەوخۆوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و نیشانەکانیش لەسەر مرۆڤ دەردەکەوێت.

نەخۆشی گەڕیی تووشی زۆربەی جۆرەکانی ئاژەڵ دەبێت لە مەڕوبزن ورەشە ولاخ ولاخە بەرزە وئاژەڵە تەمەن بچوکەکانزیاتر هەستیارن بۆ تووشبوون لە ئاژەڵە تەمەن گەورەکان. هۆکاری نەخۆشییەکە هەندێك جار لە گوێی ئاژەڵەکاندا جێگیر دەبێت و تووشی گەڕیی دەکات لەبەر ئەوە بەمە دەوترێت (Ear Mange) . بە پێی سەرچاوەکان نەخۆشی گەڕیی زیاتر لە ئاوو هەوای ساردو شێدار خێرا بڵاودەبێتەوە وتەشەنە دەکات هەروەك لە وەرزەکانی پایز وزستاندا ئەمەش لەبەرئەوەی لەم وەرزانەدا ئاژەڵەکان دەکرێنەشوێنەکانیانەوە بە ژمارەیەکی زۆر کەلە ئەنجامدا زیاتر لە یەکتری نزیك دەبنەوەو پەیوەندی ڕاستەوخۆیان زیاتر دەبێت و مشەخۆرەکان چالاك دەبن وگەشە دەکەن بە ئاسانی دەگوێزرێتەوەو نەخۆشییەکە بڵاو دەبێتەوە.

هەندێ هۆکار هەن کە دەبنە ڕێگە خۆشکەرێك بۆ بە خێراکردنی پرۆسەی بڵاوبونەوەی نەخۆشییەکە لەوانەش لاوازی وکەم خۆراکی و کەموکوڕی لە بەڕێوەبردنی ئاژەڵەکان لە کێڵگەکاندا وادەکات ئاژەڵەکان هەستیارتر بن بۆ تووشبوون.

هۆکاری نەخۆشییەکە :

هۆکاری نەخۆشی گەڕیی (Mange) بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ مشەخۆرێکی دەرەکی کە زیندەوەرێکی جومگەدارە پێی دەوترێت (Mite) بە پێی (د.حەمە ڕەشید قەرەداخی ٢٠٠٦) بە (Mite) دەوترێت مۆرانە و بە پێی (د.عەبدولکەریم محەمەد عەلی ,٢٠٠١)پێی دەوترێت (زچ) ئەم مشەخۆرە دەرەکییە بە شێوەیەکی سروشتی لەسەر پێستی ئاژەڵ و باڵندە ژیان دەباتە سەر و بۆ بەردەوامی ژیانی خوێن ولیمف وشانەکانی پێست ودەردراوی ڕژێنەکانی پێستیش وەك سەرچاوەی خۆراك بەکاردەهێنێت . مشەخۆرەکە بەقەبارە زۆر بچوکەو درێژیەکەی کەمترە لە (١ملم) و چەند جۆرێکی هەیە:

١.Psoroptes ovis تورشی مەڕ دەبێت.

٢. Psoroptes equi تووشی وڵاخە بەرزە دەبێت

٣.Psoroptes natalensis تووشی ڕەشە ووڵاخ دەبێت.

٤.Psoroptes cuniculi تووشی گوێی ئاژەڵەکان دەبێت.

دروست بوونی نەخۆشیی گەڕیی لەوەوە دەست پێدەکات کەمشەخۆرەکە بە گشت بەشەکانی پێستدا هاتوچۆ دەکات و زیاتر ئەو شوێنانە هەڵدەبژێرێت کە داپۆشراوە بە موو یان خوری.لە دواییدا مشەخۆرەکە هەوڵ دەدات کە پێستەکە کون کون بکات بە مەبەستی مژینی لیمف ولە ئەنجامی ئەمەشدا کارلێك ڕوو دەدات کە دەبێتە هۆی سوور بونەوەو ئاوسانی شوێنەکە کە ئەمەش دەبێتە هۆی خوراندنی پێستی ئاژەڵی تووشبوو هەروەها هەوکردنی و دەردراوەکانی پێست دەمەیێت و ڕەق دەبێت قەتماغە دەکات کە وەك تۆڕێکی ڕەق دەردەکەوێت.

نیشانەکان:

زۆربەی ئاژەڵەکان تووشی نەخۆشی گەڕیی دەبن بەڵام لە مەڕدا زیاتر نیشانەکان دەردەکەون پێستی مەڕ زیاتر گۆڕانەکانی بەسەردا دەردەکەوێت بە تایبەتی لە ئاژەڵە لاوازەکان کە بەدەست کەم خۆراکییەوە دەناڵێنن. لە ئەنجامی کاری تیکدەرانەی مشەخۆرەکە شوێنی تووشبوو سور دەبێتەوەو دەئاوسێت ودەست دەکات بە خوراندن لەئەنجامدا شوێنەکە قەتماغە دەکات وەك توێژێکی ڕەق دەردەکەوێت هەرلەبەر ئەمەشە

لە مەڕدا:

بە نەخۆشییەکە دەوترێت (Sheep scab) لە ئەنجامی ئەمەشدا خوری ئاژەڵەکە لەو شوێنەدا هەڵدەوەرێت ودەکەوێتە سەر زەوی.

بەرەبەرە ئەم گۆڕانکاریانە لە پێستی ئاژەڵەکەدا بە بەشەکانی دیکەی لەشدا بڵاودەبێتەوەو دوای ٦-٨ هەفتە سێ بەشی لەشی ئاژەڵەکە دەگرێتەوەو تووش دەبێت و پێستی چرچ ولۆچ و ناشرین دەبێت.

-خوراندن (Itching) و هەڵوەرینی خوری ئاژەڵەکە بە نیشانەیەکی کلینکی سەرەکی نەخۆشییەکە دادەنرێت.

- ئاژەڵی تووشبوو ڕۆژ بەڕۆژ لاواز دەبێت وکەم خوێنی پێوە دیار دەبێت و هەندێکجار بە مرداروەبوونی ئاژەڵەکە کۆتایی دێت.

- هەندێك جار نەخۆشییەکە بە ئاستێکی زۆرکەم بڵاودەبێتەوە واتە چوار چێوەی بڵاوبونەوەی نەخۆشییەکە سنووردار دەبێت ئەمەش لە نێو ئەو ئاژەڵانەی کە ئاستی خۆراکیان باشەو بەرگرییان هەیە لە دژی نەخۆشییەکە.

لە بزندا:

لە بزندا نەخۆشییەکە تووشی گوێی گوێی دەبێت و نیشانەکان لە گوێیدا دەردەکەون لە ئەنجامی ئەوەی مشەخۆرەکە لە گوێیدا جێگیر دەبێت و خوێنی دەمژێت وەك سەرچاوەکانی خۆراك بەکاری دەهێنێت بەربەر قەتماغە دەکات وهەندێك جار جۆگەلەی گوێ دەگیرێت.

لە وڵاخە بەرزەدا :

نیشانەکانی نەخۆشییەکە زیاتر لەو ناوچانەی لەشیدا بڵاودەبێتەوە کە بە مووی درێژ داپۆشراوە وەکو کلکی ئاژەڵەکە و هەندێك شوێنی دیکە کە مووی پێوە نییە وەکو گوانی، شوێنەکە دەست دەکات بە خوراندن وهەندێك جار گوێی ئاژەڵەکە دەگرێتەوەو کە دەبێتە هۆی سەر ڕاوەشاندنی ئاژەڵەکەو هەوڵدەدات سەری بە هۆی شتێکی ڕەقەوە بخورێنێت و زۆر لاوازی دەکات.

لە ڕەشەوڵاخدا :

نیشانەکان لەسەرو مل و کلکی ئاژەڵەکەوە دەست پێدەکات و بەرەبەرە بەبەشەکانی دیکەی لەشیدا بڵاودەبێتەوە. شوێنی تووشبوو لەسەر پێستی ئاژەڵەکە بە توندی دەست دەکات بە خوراندن و قەتماغەی دروست بوو زۆر بڵاو دەبێتەوە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی پێستی ئاژەڵی تووشبوو ئەستور ببێت و چرچ و لۆچی پێوە دیار بێت.

لە مرۆڤدا :

بە پێی سەرچاوەمان نەخۆشیی گەڕیی لەونەخۆشییانەیە کەلە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و نیشانەکانی لەسەر دەست وقوڵ ومەچەك وڕان وهەندێك شوێنی دیکە دەردەکەوێت بە تایبەتی ئەو کەسانەی کە ئاژەڵ بە خێو دەکەن بەوەی شوێنەکە سوردەبێتەوە و دەست دەکات بە خوراندن و خوێنی لێدێت.

چارەسەر و کۆنترۆڵکردن:

بەمەبەستی چارەسەرکردن وکۆنترۆڵکردنی نەخۆشی گەڕیی پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکرێت:

یەکەم: لە وەرزی پاییزو زستاندا پێویستە ڕەچاوی ژمارەی ئاژەڵەکان و ڕووبەری شوێنەکانیان بکرێت واتە نابێت ژمارەیەکی زۆر لە ئاژەڵەکان بخرێنە شوێنێکی تەسکەوە بەڵکو ژمارەکانیانبە پێی ڕووبەری شوێنەکە دابنرێت.

دووەم/ بایەخ بدرێت بە لایەنی خۆراکی ئاژەڵەکان، چونکە تا ئاستی خۆراکیان باش بێت لە ئەنجامدا ئاستی بەرگرییان لە دژی نەخۆشییەکان زیاتر دەبێت.

سێیەم/شۆردنی ئاژەڵەکان (Dipping) بە پێی بەرنامەیەکی زانستی کەلەلایەن بەڕێوەبەرایەتی ڤێترینەرییەوە ساڵانە سەرپەرشتی دەکرێت کە پێویستە خاوەن ئاژەڵەکان پەیڕەوی بکەن, چونکە دەبێتە هۆی لەناوچونی مشە خۆرە دەرەکییەکان بە شێوەیەکی گشتی ومشەخۆری نەخۆشی گەڕیی بە شێوەیەکی تایبەتی.ئەو ماددانە کە زیاتر بەکاردەهێنرێن بۆ شۆردنی ئاژەڵەکان وەکو (Coumaphos) یان (Diazinon).

چوارەم/ بەکارهێنانی دەرمانی ئیڤرمکتین (Ivermectin) کەلە ڕێگەی ژێر پێستەوە دەدرێتە ئاژەڵی تووشبوو کە چالاکانە کاردەکات لە دژی مشەخۆرە دەرەکی و ناوەکیەکان.

پێنجەم/ لە کاتی تووشبوونی گوێی ئاژەڵەکە پێویستە گوێیان پاك بکرێنەوەو بە خاوێنی ڕابگیرێت بەبەکارهێنانی هەندێك دەرمان کە دژە مشەخۆرەکان کاردەکات.

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ وەرگیراوە:

1.Radostits,O,M,Gay,C.C,Blood,D.CandHinchcliff,K.W,2000.Veterinary Medicine (A text book of the diseases of Cattle,sheep,pigs,Goota . and Horses) 9th edition.W.B.Saunder

٢. فەرهەنگی ئازادی

ئینگلیزی – کوردی

- د. حەمە روشید قەرەداخی چاپی یەکەم- ٢٠٠٦

٣.نەخۆشییەکانی ئاژەڵ کە تووشی ئادەمیزاد دەبن

- د. عەبدولکەریم حاجی محەمەد عەلی ٢٠٠١.

دەردەخەو

(Trypanosomiasis)

لەهەندێك ولآتانی جیهاندا بە هاتنی وەرزی هاوین و بەرز بوونەوەی پلەی گەرمی بەردەوام لە ژینگەدا گەلێك دەرد وبەلا لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت کە دەبێتە هۆی زیان گەیاندن بە تەندروستی مرۆڤ وئاژەڵ هەروەها هۆکارێکیشە بۆ پیس بوونی ژینگە، دانیشتوانی ولآتانی کیشوەری ئەفریقیابەدەست ئەو نەخۆشیانەوە دەناڵێنن کەلە ڕێگەی مێش ومەگەزەوە بلآو دەبێتەوە چونکە زیانی گەورە بە تەندروستیان دەگەیەنێت، ئەمەش لەبەر ئەوەی ژینگەی ولآتانی ئەفریقیا ژینگەیەکی لەبار وگونجاوە بۆ گەشەکردن وزۆربونی مێش ومەگەزو گواستنەوەی مشەخۆری نەخۆشیەکان بۆ لەشی مرۆڤ وئاژەڵ.دەردە خەو یەکێکە لەو نەخۆشیانەی کەبە هۆی جۆرێك مێشەوە لە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ وساڵانە مرۆڤی ولآتانی کیشوەری ئەفریقیا تووشی کێشەی تەندروستی دەکات کەوا پێویست دەکات هاولآتی کوردستانیش چەند زانیارییەکی هەبێت لە سەر نەخۆشی دەردەخەو.

دەردەخەو چی دەگەیەنێت:

لە ناو خەڵکیدا پێی دەوترێت دەردە خەو وبە پێی سەرچاوەکان ناوە زانستیەکەی بریتیە لە (Tryponosomiasis) وە لە هەندێك سەرچاوەی دیکە پێی دەوترێت نەخۆشی مێشی تسی تسی (Tse Tse fly disease) ئەمەش لەبەر ئەوەی نەخۆشیەکە بەهۆی جۆرێك لە مێشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ کە پێی دەوترێت مێشی تسی تسی ,ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کەدەردە خەو یەکێکە لە نەخۆشی یە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ . دەردەخەو زیاتر لە وولآتانی کیشوەری ئەفریقیا بلآوە ئەمەش لەبەر ئەوەی مێشی تسی لەو وولآتانە زیاتر بوونی هەیەو هەروەها هەندێك جار نەخۆشی یەکە لە ناوەڕاست وباشوری ئەمریکادا تۆمار کراوە.

زۆربەی ئاژەڵە ماڵی یەکان تووشی نەخۆشی یەکە دەبن لەوانە مانگا و مەڕو بزن وئەسپ وبەراز هەروەها تووشی ئاژەڵی کێویش دەبێت. بە پێی یەکێك لە توێژینەوەکان کەلە وولاتای نەیجیریا ئەنجام درا بوو دەرکەوت کە ڕێژەی تووشبوون بە نەخۆشی یەکە لە ڕەشە وولاخ گەیشتۆتە ٤,٣٪ و لە مەڕدا١,٦٪ و لە بزندا١٪.

گواستنەوەی نەخۆشی یەکە لە ئاژەڵی تووشبووەوە بۆ یەکێکی ساغ بەهۆی مێشی تسی تسی وە دەبێت واتە ئەم جۆرە مێشانە وەك گوێزەرەوەیەکی بایۆلۆژی ڕۆڵیان هەیە لە گواستنەوەی نەخۆشی یەکە کەلە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە و مێشەکە زیاتر لە لەوەڕگاکاندا بڵاو دەبنەوەو جێگیر دەبن، لە چ ناوچەیەکدا بونیان بە چڕی هەبێت ولەو ناوچانەدا زیاتر نەخۆشی یەکە بڵاودەبێتەوەو بەردەوامی دەبێت. هەندێك هۆکار هەن کە ڕۆڵیان هەیە لە تووشبوون وبڵاوبونەوەی نەخۆشی یەکە لەوانەش:

یەکەم/ هۆکاری خانە خۆێ: واتە هەندێك جۆری ئاژەڵ زۆر هەستیارە بە تووشبوون و هەندێکی تریان بەرگری سروشتیان هەیە لە دژی نەخۆشی یەکە و بەم جۆرەیان دەوترێت (Trypanotolerance)

دووەم/ هۆکاری ژینگە: لەو شوێنانەی کە مێشی تسی تسی بە ژمارەیەکی زۆر بونیان هەیە و بڵاوبونەتەوە لە ئەنجامدا نەخۆشی یەکە زیاتر تەشەنە دەگات و پەرە دەسێنێت .

سێیەم/ هۆکاری تووشبوون و جۆرەکانی: بە پێی سەرچاوەکان دەرکەوتووە کە هەندێك لە جۆرەکانی توندو تیژترە وکاریگەری نەخۆشخەرانەی زیاترە وەك لەوانی دیکە و دەرکەوتووە گەر ئاژەڵێکبە جۆرێکی دیاری کراو تووشبوو بۆی هەیە دووبارە بە جۆرێکی دیکەی هۆکاری نەخۆشی یەکە تووشبێتەوە.

هۆکاری نەخۆشی یەکەو چۆنیەتی دروست بوونی:

هۆکاری دەردەخەو دەگەڕێتەوە بۆ مشە خۆرێکی خوێن کە پێـی دەوترێـت تریپانۆسـۆما (Trypanosoma)

کە زۆر جۆری هەیە و باوترین جۆریان بریتین:

Trypanosoma Vivax -

Trypanosoma Congolense-

کە تووشی زۆربەی ئاژەڵە مالی یەکان دەبن بە تایبەتی گا و مانگا.تریپانۆسۆما بەشێك لە سوڕی ژیانی لە خانە خوێی ناوەندە کە ئەویش مێشی تسی تسی یـە بەسـەر دەبـات وهەربـەهۆی ئەویـشەوە دەگوێزرێتـەوە بـۆ یـەکێکی دیکـە. پرۆسـەی تووشـبوون بـە تریپانۆسۆما لە ڕێگەی گازگرتنی مێشی تسی تسی وە لە پێـستی ئـاژەڵێکی سـاغەوە دەست پێدەکات لە ڕێگەی لیکی مێـشەکەوە مـشەخۆرەکە دەچـێتە لەشـی یـەوەو لـە ڕێگەی شلەی لیمفەوە یان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەگاتە سوڕی خوێنەوە و لە ئەنجامدا مشەخۆرەکە دەست دەکات بە دابەش بوون و ژمارەیان زۆر زیاد دەکات وبلاو دەبنەوە بـە هەموو لەشدا لە ڕێگەی کۆئەندامی سوڕانەوە. مـشە خۆرەکـە زیـاتر ئارەزوویـان لـەو خانانە هەیە کە ناوپۆشی مولولە خوێنەکان دەکەن ویێیان دەوترێت (Endothelial cells) و تیایدا جێگیر دەبن و کۆدەبنەوەو دەگەنە ئەندامەکان لەش وەکو دڵو مێشك و ماسولکەکان و لەئەنجامدا دەبنە هۆی کەم خوێنی و تێك شکاندنی شانەکان وهـەروەها دابەزینی ئاستی بەرگری لەشی ئاژەڵ یان مرۆڤی تووشبوو.

نەخۆشی دەردە خەو لە مرۆڤدا:

نەخۆشی (Trypanosomiasis) لەو نەخۆشـیانەیە کەلـە ئـاژەڵێکی تووشـبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ بە هۆی گازگرتنی مێشی تسی تسی وە کەلە ڕێگەیەوە هۆکارەکە دەگوێزرێتەوە بۆ لەشی مرۆڤ ولە ئەنجامدا مرۆڤەکە تووشی دەردە خەو دەکات.

هۆکاری دەردە خەو لە مرۆڤدا دەگەڕێتەوە بۆ دوو جۆر:

Trypanosoma brucei rhodesiense.١

Trypanosoma brucei gambeinse.٢

تووشبوونی مرۆڤ بە دەردەخەو بە هۆی مێشی تسی تسی وە زیاتر ئەو کەسانە دەگرێتەوە کەلەو شوێنانە دەژین کە دوورن لە شارەکان وەکو گوندەکان و دارستانەکانی وولاتانی ئەفریقیا .لە نیشانە سەرەکی یەکانی دەردەخەو لەمرۆڤدا:

-سووربونەوەو ئاوسانی پێستی مرۆڤی گازگرتوو.

- پلەی گەرمی لەشی بەرز دەبێتەوە.

- تووشی سەرئێشەیەکی بەردەوام دەبێت.

- گرێ لیمفاوی یەکانی لەشی دەئاوسێت.

- جگەرو سپڵی نەخۆش گەورە دەبێت.

- بێهێزی یەکی زۆر نەخۆش دادەگرێت و زۆرکات نەخۆش خەواڵوو دەردەکەوێت (هەرلەبەر ئەمەش بە نەخۆشی یەکە دەوترێت دەردەخەو (Sleeping sickness) لە ئەنجامی گەیشتنی مشەخۆرەکە بە ژمارەیەکی زۆر بە خانەکانی مێشك و هەوکردنی Meningeoencephlitis)وە زۆر جار بە مردنی نەخۆشەکە کۆتایی دێت.

نیشانەکان:

بە پێی سەرچاوەکان نەخۆشی دەردەخەو هیچ نیشانەیەکی جیاکەرەوەی ئەوتۆی نی یە کەوا بێت پێی بناسرێتەوە لەگەڵ نەخۆشی یەکانی دیکە بەڵکو نیشانەکان گشتین نیشانەکانی نەخۆشی یەکە لەسەر ئاژەڵی تووشبوو بەندە لەسەر:

- جۆری مشەخۆرەکە

- جۆری ئاژەڵی تووشبوو.

- تەمەنی ئاژەڵی تووشبوو.

- ئاستی بەڕێوەبردنی ئاژەڵەکان وئاستی بەرگری لەشیان.

- بوونی مێشی تسی تسی لە ژینگەدا.
- ماوەی تووشبوون و هەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکان لەسەر ئـاژەڵی تووشـبوو نزیکـەی (٨-٢٠ ڕۆژ) دەخایەنێت و نەخۆشی یەکە بەبەرز بوونەوەی پلەی گەرمی لەشـی دەسـت پێدەکات و بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام دەبێت.
- ئاژەڵی تووشبوو بێهێزو لاواز دەردەکەوێت لە ئەنجامی کەم خوێنی لەلەوەڕ دەکـەوێت و بەرەبەرە کێشی کەم دەکات.
- گرێ لیمفاوییەکان قەبارەیان گەورە دەبێت و چاویان ئاو دەکات و هەندێك جار تووشی سك چوون دەبن.
- سوری مانگانەی ئاژەڵەکان نارێك وپێك دەبێت وئاژەڵی ئاوس بەردەخات.
- سپڵ گەورە دەبێت.

چارەسەر ودەست نیشان کردنی نەخۆشی یەکە :

دەست نیشان کردنی نەخۆشی یەکە بەئەنجام دەگەیەنرێت بە هۆی:

١.مێژووی کێشەکە (Case History)

٢. نیشانە کلینکی یەکان.

٣. لە ڕێگـەی تاقیگـەوە بـەهۆی وەرگرتنـی نمونەیـەك لـە خـوێنی ئـاژەڵی تووشـبوو (Blood samples)

بەمەبەستی چارەسەر کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی یەکە پێویستە ڕەچـاوی ئـەم خاڵانـە بکرێت:

١. قەلاچۆکردنی مێش ومەگەز بەبەردەوامی بە تایبەتی مێشی تسی تسی.

٢. بەرزکردنەوەی ئاستی بەخێوکردن و بەڕێوەبەردنی ئاژەڵ لە گونـدەکان و کێڵگەکانـدا بە پێدانی ئالفی هاوسەنگ لە ماددەی خۆراکی یە بنەڕەتی یـەکان بەمەبەسـتی بـەرز کردنەوەی ئاستی بەرگری لەشیان لە دژی نەخۆشی یەکان.

٣. بەکارهێنانی هەندێك دەرمان وەکو:

-Diminazene acetete

Trypamidium -

Suramin (Naganol) -

<u>ئەو سەرچاوانەی سودیان لێوەرگیراوە:</u>

1.Radostits
,O,M,Gay,C.C,Blood,D.CandHinchcliff,K.W,2000.
Veterinary Medicine, 9th edition.W.B.Saunder
2. The Marck Veterinary Manual 8th edi.1998.

سـيل "Tuberclosis"

هەندێك نەخۆشی هەن کە دۆزینەوەو دەست نیشانکردنی هۆکارەکانیان ماوەیەکی دوورو درێژیان بەسەردا تێپەڕیوەو هەرماوەیەکیش زەرەروزیانیگەورەی گەیاندووە بە زیندەوەران بە شێوەیەك هەتاکو ئەم سەردەمەش بەردەوامیان هەیە . نەخۆشی سیل لە ئاژەڵ ومرۆڤدا مێژووی یەکی درێژی هەیەو بەبەردەوامی زەرەری گەیاندووە بە تەندروستیان. لەم سەردەمەدا لە وڵاتە پێشکەوتووەکانی جیهان تا ڕادەیەکی زۆر توانیویانە نەخۆشی یەکە بنبڕبکەن بەڵام لە وڵاتانی دیکە لەبەر پیس بوونی بەردەوامی ژینگەو جێبەجێ نەکردنی مەرجە سەرەکی یەکانی تەندروستی ولاوازی هۆشیاریی تەندروستی بە شێوەیەکی گشتی نەخۆشی سیل هۆکارێکی مەترسیدارە بۆ سەر تەندروستی ئاژەڵو مرۆڤ و بەبەردەوامی بە دەستییەوە دەناڵێنن،ئەمەش بێگومان دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە سیل یەکێکە لە نەخۆشییە هاوبەشە گرنگەکانی نێوان ئاژەڵ و مرۆڤ بەوەی مرۆڤ ڕاستەخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە ئاژەڵی تووشبووەوە تووش دەبێت. نەخۆشی سیل لە زۆربەی وڵاتانی جیهان بڵاوەو زەرەری گەورە بە ئابووری ئەو وڵاتانە دەگەیەنێت لە ڕێگەی زیان گەیاندن بە سامانی ئاژەڵ و بە تایبەتی پرۆژەکانی مانگای شیر.

بە پێی توێژینەوەکان لە کوردستانیشدا نەخۆشی سیل لە ئاژەڵ ومرۆڤدا بوونی هەیە و بەپێی توێژینەوەیەکی ماستەر لەلایەن (د. ڕزگار ڕەحیم سلێمان)مامۆستای کۆلێژی پزیشکی ڤێترینەری لە زانکۆی سلێمانی ئەنجام دراوە لەساڵی (٢٠٠١) ڕێژەی نەخۆشی سیل لە نێو مانگای ناوچەی سلێمانی گەیشتۆتە(٥,١ %).

نەخۆشی سیل:

لە کوردەواریدا پێی دەڵێن نەخۆشی سیل وزۆر جار بەو کەسانەش دەوترێت کە زۆر لەڕو لاوازن وکێشی لەشیان زۆر کەمە, لەسەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری پێی دەوترێت (TuberCulosis) نەخۆشی سیل تووشی زۆربەی جۆرەکانی ئاژەڵ و باڵندە دەبێت وبەپێی ئامارەکان ڕەشە وڵاخ و بزن وبەراز لەوانی دیکە هەستیارترن زیاتر تووشی سیل دەبن و بەڵام وڵاخە بەرزەو مەڕ کە بەرگری یەکی سروشتیان هەیە کەمتر توشی نەخۆشی یەکە دەبن.

لەولاتە پێشکەوتووەکانی جیهان بەباشی کۆنترۆڵی نەخۆشی یەکە کراوە ومرۆڤ بە شێوەیەکی گشتی زۆر هەستیارە بە تووشبوون بە نەخۆشی سیل و لەئەنجامدا زیانی تەندروستی و ئابوری پێدەگات وئەمەش ڕوودەدات لە ولاتە تازەپێگەیشتووەکان کە زیاتر نەخۆشی یەکە لە ئاژەڵی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە، سەرچاوەی بلاوبونەوەی نەخۆشی یەکە لە ژینگەی ئەو ولاتانەدا زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ مانگای تووشبوو بە هۆکاری نەخۆشی یەکە کە دەبێتە هۆی تەشەنەکردنی و تووشکردنی ئاژەڵی دیکە بە هۆی هەناسە دانەوەی بەردەوام وبلاوکردنەوەی بە ژینگەدا وهەروەها لە ڕێگەی پاشەڕۆو شیرو میز ودەردراوی لوت وزێوە.

هەروەها دەرکەوتووە کە ئاژەڵە کێوی یەکان هەروەك کۆگایەك ڕۆڵیان هەیە لە مانەوەی هۆکاری نەخۆشی یەکە کەلە لەشیان و لە ئەنجامدا بلاوکردنەوەیان بە ژینگەدا.

هۆکاری نەخۆشی سیل وچۆنیەتی گواستنەوەی:

هۆکاری نەخۆشی سیل بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ بەکتریایەك کە تایبەتە بە ڕەشە ولاخ و پێی دەوترێت: Mycobacteriumbovis

-ئەم بەکتریایە لە ناو خانەدا دەژی (IntraCellular bacteria) واتە شوێنی هەڵبژێراوی بەکتریاکە ناو خانەکانە کە بێگومان ئەم خەسڵەتەش وا دەکات بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ لە لەشدا بمێنێتەوە.

- بەکتریاکە بە هۆی تیشکی ڕۆژەوە ڕاستەوخۆ لەناو دەچێت ولە ناوەندێکی گەرمی شێداردا بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك بەچالاکی دەمێنێتەوەوەکو پاشەڕۆی ئاژەڵ وخاك وخۆڵ.

گواستنەوەی هۆکاری نەخۆشی سیل لە نێو ئاژەلاندا ڕوودەدات بەهۆی چەند ڕێگایەکەوە لەوانەش:

یەکەم/ بەهۆی کۆئەندامی هەناسەوە لەکاتی هەناسە وەرگرتن (Inhalation) لە ژینگەیەکیتووشبوو بە هۆکاری نەخۆشی یەکە بە تایبەتی لەو شوێنانەی کە داخراون و ژمارەیەکی زۆر مانگایان تێدا بەخێو دەکرێت و ئەمەش بەسەرەکیترین ڕێگەی گواستنەوە دادەنرێت چونکە ژمارەیەکی زۆر لە مانگا لە شوێنێکی ڕووبەری بچوکدابە

ڕێگە خۆشکەری بڵاوبونەوەی نەخۆشی یەکە دادەنرێت لەبەر ئەوەی ئاژەڵەکان زیاتر لە یەکتری نزیك دەبنەوە و هەناسەیان باشتر بەریەك دەکەوێتبەمەش ئەگەری گواستنەوەو تەشەنەکردنی نەخۆشی یەکە خێراتر دەبێت.

دووەم/ بەهۆی کۆئەندامی هەرسەوە(Ingestion)

لە کاتی لەوەڕیاندا لەو لەوەڕگایانەی کە بەهۆی هۆکاری نەخۆشی یەکەوە تووشبوون لە ئەنجامی پیسبوونیان بە هۆی پاشەڕۆی ئاژەڵە تووشبووەکان و بڵاوبونەوەیان بە ئالف وئاوی خواردنەوەیان بە تایبەتی لەو شوێنانەی کە ئاوی وەستاویان تێدایەو هۆکاری نەخۆشی یەکە بۆ ماوەیەکی درێژ تێیدا دەمێنێتەوە وبۆ ماوەی هەژدە ڕۆژ توانای تووشکردنی ئاژەڵی ساغی هەیە بە تایبەتی لە وەرزە ووشکەکاندا.

سێیەم/ خواردنەوەی شیری تووشبووی (Infected Milk)گوانی ئاژەڵی تووشبوو لەلایەن ئاژەڵە ساواکانەوە بە ڕێگەیەکی گرنگ دادەنرێت لە بڵاوبونەوەو گواستنەوەی نەخۆشی یەکە.

نەخۆشی سیل لە مرۆڤدا :

نەخۆشی سیل بە یەکێك لە نەخۆشی یە هاوبەشە گرنگەکانی نێوان ئاژەڵ و مرۆڤ دادەنرێت (Important Zoonosis) کە تەندروستی گشتی دەخاتە مەترسی یەوە بە تایبەتی لەو ولاتانەی کە خەڵکەکەی تائێستا دەناڵێنن بە دەست کەم خۆراکی یەوەو هەروەها ئەو نەخۆشی یانەی کە دەبنە هۆی نزم بونەوەی بەرگری لەش وەکو نەخۆشی ئایدز چونکە بە پێی سەرچاوە پزیشکی یەکان نەخۆشی سیل زیاتر تووشی ئەو کەسانە دەبێت کە ئاستی بەرگری لەشیان نزمە (Immunocompromised Humans).

مرۆڤ (وە زیاتر لە نێو منداڵاندا) تووشی نەخۆشی سیل دەبن لە ئاژەڵەوە بەهۆی بەکارهێنان وخواردنەوەی شیری تووشبووی ئاژەڵی تووشبوو بە هۆکاری نەخۆشی یەکە وهەروەها دەرکەوتووە لە ڕێگەی هەناسە وەرگرتنەوەش مرۆڤ تووش دەبێت. لەبەر ئەوە کوڵاندنی شیر پێش بەکارهێنانی بە شێوەیەکی ڕێك وپێك ڕێژەی تووشبوون بە نەخۆشی یەکە دێتە خوارەوەو مرۆڤ بە هۆیەوە خۆی دەپارێزێت.

لە نیشانە دیارەکانی لە مرۆڤی تووشبودا :

-تای لێ دێت و ئارەزوی خواردنی نامێنێت.

- هەست بە ماندوو بوون دەکات وکێشی زۆر کەم دەکات.

- ئازارێکی تیژ لە سنگی نەخۆشدا پەیدا دەبێت و هەندێك جار خوێن هەڵدێنێتەوە (Hemoptysis).

- هەندێك جاری دیکە تووشی سکچوون دەبێت.

نیشانەکانی نەخۆشی سیل :

نیشانە گشتی یەکانی نەخۆشی سیل لە مانگای تووشبوو بەوە دەست پێدەکات کە لەڕو لاوازی یەکی لەبەرچاوی پێوە دەردەکەوێت و بێ‌هێز دەبێت و بەرەبەرە لە لەوەڕ دەکەوێت و بە شێوەیەکی پچڕپچڕ تای لێدێت.

-لەشێوەی هەناسەی نەخۆشی یەکە (Respiratory form) ئاژەڵی تووشبوو تووشی هەوکردنی سی و بۆری یەکانی هەوا دەبێت (Bronchopneumonia) و لە ئەنجامی ئەمەشدا کۆکەیەکی‌درێژخایەنی پچڕپچڕی پێوە دەردەکەوێت و هەندێك جار تووشی هەناسە بڕکێی دەکات بە تایبەتی لە کاتی بەیانیان و وەرزە ساردەکاندا.

- گەورەبوون و ئاوسانی گرێ لیمفاوی یەکانی لەش بە شێوەیەکی گشتی وە بەتایبەتی ئەو گرێ لیمفاویانەی دەکەونە قولایی لەش و هەندێك جار وەك بەربەستێك دەبنە هۆی گیرانی ڕێڕەوە هەوای یەکان و لەئەنجامدا هەناسە بڕکێی ئاژەڵەکە دەست پێ‌دەکات.

- دەبێتە هۆی نەزۆکی لەئەنجامی تووشبوون و پەکخستنی کۆئەندامی زۆربوون و هەروەها بەرخستنی ئاژەڵە ئاوسەکان.

- دەبێتە هۆی هەوکردنی گوان (Mastitis) کەلە ڕووی تەندروستی گشتی یەوە بایەخی هەیە چونکە

لە ڕێگەی خواردنەوەی شیری گوانی مانگای تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ئادەمیزاد و هەروەها لە نێو ئاژەڵە ساواکاندا بلاودەبێتەوە.

چارەسەر و کۆنترۆڵ کردن:

بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری چارەسەری نەخۆشی سیل لە ئاژەڵە تووشبووەکانداهیچ ئەنجامێکی ئەوتۆی نابێت و سەرکەوتوو نابێت , ئەمەش لەبەرئەوەی هۆکاری نەخۆشی سیل مایکرۆبەکتریۆملەناو خانەکاندا ژیان دەباتە سەر و دەرمان بە برێکی تەواو ناگاتە ناو خانەکان.

گرنگترین رێگە بەمەبەستی کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی سیل کەلە زۆربەی وڵاتانی جیهان پەیرەو دەکرێت بریتیە لە ریشە کێشکردنی نەخۆشی یەکە لەناو ئاژەڵاندا بە هۆی پرۆسەی:

(Test and Slaughter) کە بریتیە لە پشکنین ودەست نیشان کردنی ئاژەڵە تووشبووەکان و لە ئەنجامدا لەناوبردن وناردنی ئاژەڵە تووشبووەکان بۆ سەربرینخانە ، لە ئەنجامدا دوای ماوەیەك ناوچەکە پاك دەبێتەوە و پێویستە حکومەتی هەرێی کوردستانیش بیر لەم جۆرە پرۆگرامانە بکاتەوەبەمەبەستی کۆنترۆڵ کردنی نەخۆشی سیل لە ئاژەڵ ومرۆڤدا چونکە تا لە ئاژەڵدا بنبڕ نەکرێت لە مرۆڤدا کۆنترۆڵ ناکرێت.

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ وەرگیراوە:

1.Sulaiman,R.R.,2001.The Prevalence of TuberClosis Among the Cattle in Sulaimani region.MVSc Thesis,College of Veterinary Medicine ,Sulaimani University

2. Radostits,O,M,Gay,C.C,Blood,D.C and Hinchcliff,K.W,2007. Veterinary Medicine . A text book of the diseases of Cattle,sheep,pigs,Goota and Horses.

٣.الامراض المشتركة بين الانسان و الحيوان.

نوسینی د.صباح العلوچی د.عبدالحسين بيرم (١٩٨٥)

دەردە تـــوتی (Pacittacosis)

کوردستان لەبەر جوانی دیمەنەکانی وسازگاری ئاو وهەواکەی وسروشتە شاخاوی یەکـەی وایکردووە گەلێك جۆری باڵندەی ڕەنگاو ڕەنگ لەخۆ بگرێت کە هەریەکەیان بە ئاوازێك دەخوێنێت کە بە شێوەیەکی وەها کەئارامی و ئاسوودەیی بە مرۆڤ دەبەخشێت, ساڵانەش لەوەرزی کۆچ ورەودا پۆل پۆل باڵندەکان لـە شـوێنانی دیکـەوە ڕوودەکەنـە کوردسـتان. باڵندەکانی وەك قەل وقازو کۆترو کەناری وکەو قـەتێ وتـووتی وچـۆلەکە وپەڕەسـێلکە شێوەیەکی زۆر جوانیان هەیە وجوانیش دەبەخشنەوە بە دەوروبەریان و بونەتـە بەشـێکی گرنگـی ژینگـەی کوردسـتان, لەبەرئـەوە پارێزگاریکردنیـان و ئاراسـتەکردنیان بـە شێوەیەکی دروست بە کارێکی گرنگ دادەنرێت ودەخرێتە چوارچێوەی پارێزگاریکردن لە ژینگەی کوردستان. زۆر دەردو نەخۆشی هەیە کە تووشی باڵندە هەمـەجۆرەکان دەبـن و لە ئەنجامدا لە جوانی و ئاواز خوێندنیان دەخەن و زیانیان پێدەگەیـەنن لەوانـەش دەردە تووتییە بەمـەش بێگومـان زیان بـە ژینگـەی کوردسـتان دەگـات و هـەروەها هۆکـاری دەردەتووتیش دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و تەندروستی مرۆڤیش دەخاتە مـەترسییەوە. خەڵکی کودرستان لە دێر زەمانەوە ئارەزوویان لـە بـەخێوکردنی باڵنـدە جۆربەجۆرەکانـە ولـەم سەردەمـەشدا ژمارەی ئەو کەسانە ڕوو لە زیادبوونە, لەبەرئـەوە بڵاوکردنـەوەی زانیـاری دەربارەی ئەم نەخۆشییە بـە کـارێکی پێویـست دەزانرێـت بەمەبەسـتی ڕوونکردنـەوەی پەیوەندی لە نێوان مرۆڤ وباڵندەکان.

دەردە تووتی چی دەگەیەنێت؟

لە ناو خەڵکی کوردستاندا بـەم نەخۆشـییە دەوترێـت دەردەتـوتی و لـە سەرچـاوەکانی پزیـشکی ڤێترینـەری بـە(Psittacosis) یـان (Ornithosis) نـاو دەبرێـت. دەردەتووتی تووشی زۆربەی جۆرەکانی باڵنـدە مـاڵی وکێـوی یـەکان دەبێـت وبـە پێـی سەرچـاوەکان تووشـی مـرۆڤ وپەلـەوەر و هەنـدێك لـە ئاژەڵـە شـیردەرکانیش دەبێـت وباڵندەکانی وەك تووتی وکەناری زۆر هەستیارن بۆ نەخۆشی یەکە. بە پێی هەندێك لـە

توێژینەوەکان باڵندەکان لە زۆربەی تەمەنەکاندا تووش دەبن, بەلاّم باڵندە تەمەن بچوکەکان زیاتر هەستیارترن بە تووشبوون لەوانی دیکە. زۆر هۆکاری ماندووکەر هەیە کە ڕێگە خۆشکەرن بۆ خێرایی بلاّووبونەوە وتەشەنەکردنی نەخۆشی یەکە لە نێو باڵندەدا ولەوانەش: کۆچکردن لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە ، بەخێوکردنی ژمارەیەکی زۆر لە باڵندە لە شوێنێکی دیاری کراوی داخراودا. گۆڕانی کتوپڕ لە پلەی گەرمی وجۆری خۆراکداو تووشبوونی باڵندەکان بە نەخۆشی دیکە لە هەمان کاتدا وەك نەخۆشی (Salmonellosis) . نەخۆشی دەردە تووتی لە باڵندە نەخۆشەکانەوە بۆ ساغەکان دەگوێزرێتەوە بە هۆی تێکەڵ بوون و پەیوەندی ڕاستەوخۆ لە نێوانیان هەروەها بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بە هۆی ڕیقنەی باڵندە نەخۆشەکانەوەهەروەها بە هۆی مێش و مەگەزیشەوە لە نەخۆشەکانەوە دەگوێزرێتەوە. بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری دەردە تووتی یەکێکە لە نەخۆشی یە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ Zoonosis واتە هۆکاری نەخۆشی یەکە لە باڵندەی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ولەئەنجامدا مرۆڤ تووشی نەخۆشی یەکە دەکات لە ڕێی کۆئەندامی هەناسەوە دەردەکەوێت بەوەی دەبێتە هۆی ڕوودانی هەوکردنی سییەکان بە تایبەتی لە مرۆڤە بە تەمەنەکان، ئەمەش زیاتر ڕوودەدات لە ئەنجامی پەیوەندی ڕاستەوخۆ لە نێوان باڵندە تووشبووەکان و مرۆڤەکاندا.

هۆکاری نەخۆشی دەردەتووتی: هۆکاری نەخۆشی دەردەتووتی بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ وردە زیندەوەرێك کە پێی دەوترێت کلامیدیا ناوە زانستی یەکەی (Chlamydia Psittaci) کە بەشێوەیەکی ناچاری لەناو خانەکاندا دەژی. دەردراوی کۆئەندامی هەناسەدان و ڕیقنەی باڵندەکان ژمارەیەکی زۆر هۆکاری نەخۆشی یەکەی تێدایەو بەرهەڵستی باروودۆخی ناهەموار دەکەن و بۆ ماوەیەکی درێژ توانای مانەوەیانهەیە بە چالاکی کلامیدیا بە هۆی هەواو تۆز وخۆڵەوە بە ژینگەدا بلاّودەبێتەوە ئەو باڵندانەی کە پێشتر تووشی دەردەتووتی بوون وچاکبونەتەوە هەڵگری هۆکاری نەخۆشی یەکەن و بەبەردەوامی سەرچاوەی بلاّوبونەوەی کلامیدیان لە ژینگەدا. بە پێی سەرچاوەکان دوای وەرگرتن و گەیشتنی هۆکاری نەخۆشی یەکە بە لەشی باڵندەکان لە ڕێی کۆئەندامی هەناسەوە یان کۆئەندامی هەرسەوە یەکسەر هۆکارەکە دەلکێت بە خانەکانەوە و بەرەبەرە بە لەشدا بلاّودەبێتەوە .

نیشانە دیارەکانی : بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری ماوەی تووشبوونی باڵندەکان تا دەرکەوتنی نیشانەکان نزیکەی پێنج بۆ شەست رۆژ دەخایەنێت و دەرکەوتنی نیشانەکان بەندە بە چەند هۆکارێکەوە لەوانە: ڕادەی توندو تیژی هۆکاری نەخۆشخەر وجۆری باڵندەی تووشبوو و تەمەنی باڵندەی تووشبوو و ژینگەی باڵندەکان و بوونی نەخۆشی دیکە لە ژینگەی باڵندەکان. دروستبوونی نەخۆشی یەکە بەوەدەست پێدەکات دوای چوونەژوورەوەی هۆکاری نەخۆشی یەکە بۆ ناو لەش بەهۆی هەناسە وەرگرتنەوە, هۆکاری نەخۆشی یەکە دەست دەکەن بە دابەشبوون و زۆربوون بە تایبەتی لەخانەکانی سی وپەردەی دڵ وکیسە هەواییەکان (Airsac) و لەئەنجامدا لە رێی خوێنەوە دەگوێزرێتەوە بۆ بەشەکانی تری دیکەی لەش وەك جگەر وسپڵ وگورچیلە کە تیایاندا زیاتر دابەش دەبن وژمارەیان زۆر زیاد دەکات. ئەو نیشانانەی کەلەسەر باڵندەی تووشبوو دەردەکەوێت بریتین لە :

- لووت و چاوی باڵندەی نەخۆش ئاو دەکات و پێلووی چاوی وگیرفانەکانی لووتی هەودەکەن.
- باڵندەی تووشبوو تووشی سکچون دەبێت وڕەنگی ڕیقنەکەی سەوزێکی زەردباو دەبێت.
- باڵندەکە بێهێز دەبێت وچالاکی وجوولەی کەم دەبێتەوە و پەڕەکانی گرژ دەبێت.
- باڵندەی تووشبوو لە خواردن دەکەوێت و وورده وورده کێشی کەم دەکات.
- دوای توێکاری کردنی باڵندەی مردارەوەبوو ئەم گۆڕانانەی لەسەر دەردەکەوێت: گەورە بوون ونەرمبوونی قەبارەی جگەرو(Hepatomegaly) و سپڵ (Splenomegaly)، هەوکردن و سووربونەوەی سییەکان (Pneumonia), هەوکردنی کیسە هەواییەکانی (AIrsacculitis), هەوکردنی پەردەی دڵ (Pericarditis) . ڕادەی لەناوچونیش (Mortality rate) دەگاتە ٣٠٪.

دیاری کردنی نەخۆشی یەکە :

لە دیاری کردنی نەخۆشی دەردە تووتیدا پیشت بە نیشانە کلینیکییەکان دەبەسترێت. واتە ئەو نیشانانەی لەسەر باڵندەی تووشبوو دەردەکەوێت, ئەو گۆڕانانەی کەبەسەر باڵندەی مردارەوەبوودا دەردەکەوێت دوای توێکاری کردنی, جیاکردنەوەو دیاریکردنی جۆری هۆکاری نەخۆشخەر لە تاقیگە بە هۆی (PCR,ELISA).

چارەسەر کردن و کۆنترۆڵ کردن: چارەسەر کردنی نەخۆشی دەردە تووتی لە باڵندەکاندا پێویستە بە جیاکردنەوەی باڵندە تووشبووەکان دەست پێبکات لە شوێنێکی تایبەتدا هەروەها پێدانی ئەنتی بایۆتیك وەك تتراسایکلین و جۆرەکانی لە کلۆرتتراساکلین-ئۆکسی تتراسایکلین-دۆکسی تتراسایکلین کە کاریگەری باشی هەیە لە دژی کلامیدیا یان بەکارهێنانی ئەنتی بایۆتیك لە کۆمەڵەی (Fluoroquinolones) دەرکەوتووە ئەنجامێکی باش دەدات بە دەستەوە . بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی نەخۆشی دەردەتووتی پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی بکرێت:

١-لە سنورەکان وفرۆکەخانەکان پێویستە بەدواداچونێکی بەردەوام بکرێت بۆ ئەو جۆرە باڵندانەی کە دەهێنرێتە هەرێمی کوردستانەوە بەوەی لە کارانتییەکان پشکنینی پزیشکیان بۆ بکرێت و دڵنیا بن لە تەندروستی باڵندەکان.

٢- خاوێنکردنەوی شوێنی باڵندەکان بەبەردەوامی بە تایبەتی لە ماڵانەدا بە ماددەی پاکژکەرەوە کەلە کلینیکە ڤێتێرنەرییەکاندا دەست دەکەوێت.

٣- لە ماڵاندا شوێنی باڵندەکان جیابکرێتەوەو تێکەڵ بە ئەندامانی خێزانەکان نەبن, چونکە هۆکاری نەخۆشییەکە لە باڵندەی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ.

٤- پێدانی ماددە بەهێزکەرەکانی وەك ڤیتامین وکانزاکان بە باڵندە ماڵییەکان بەبەردەوامی بە مەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی بەرگری لەشیان.

٥- سەردانی کلینکە ڤێترینەرییەکان بکرێت بەمەبەستی چاودێریکردنی تەندروستی باڵندە ماڵییەکان.

سەرچاوەکان:

1- Calnek,B.W.Baarnes,H.J.,Beard,C.W.,Reid,W.M.,and yoder,H.W,1991
Diseases of Poul try.9th edition,Iowa state Univercity press USA

2- Jordan,F.T.W.,and pattison,M.,1998.Poultry Diseases.11edition Sanders,UK.

3- The Merck Veterinary Manual, 8th edition1998.

نیوکاســــــڵ

Newcastle Disease

بەخێوکردنی پەلەوەر بە گشت جۆرەکانی یەوە لە مریشك وقەل وقازو مراوی و هــەروەها هەندێك باڵندەی دیکەی وەکو کۆترو کەووسوێسکەو قــەتێ لــە کوردســتاندا هــەر لــە مێژدوە پیشەیەکی باوبووە وگرنگی یەکی تایبەتیان لەلایەن باوو باپیرانمانەوە پێدراوەبــە شێوەیەك کو شــارەزای یــەکی باشــیان لــە چــۆنیەتی مــاڵی کردنیــان وبــەخێوکردنیان وبەڕێوەبردنیان پەیداکردووەو تارادەیەکی زۆریــش بــژێوی خێزانیــان لەســەر بــووە. لــەم سەردەمەشدا بە پیشەسازییە سەرەکی یەکانی وولاتانی جیهان دادەنرێــت وڕۆژ لــە دوای ڕۆژیــش لــە پێــشکەوتن وگەشــەکردندایە و لــە کوردستانیــشدا لــە دوای ڕاپەڕینــە مێژوویەکەی گەلەکەمان پیشەسازی بەخێوکردنی پەلەوەر گەشــەکردنێکی لەبەرچــاوی بەخۆوە بینی لە ڕووی چەندایەتی وچۆنایەتی وبەشــێوەیك کــە هــاولاتی لــە بازاڕەکــانی کوردستاندا بە نرخێکی هەرزان گۆشتی سپی وهێلکەی دەست دەکەوێت.

لەلایەکی دیکەوە سەرەڕایئەم پێشکەوتنەی لە بواری پیشەسازی پەلەوەردا, لە هــەمان کاتدا دەرد و نەخۆشی یــەکانی پەلــەوەریش ڕوو لــە زیــاد بوونــە, نەخۆشــی نیوکاســڵ یەکێکە لەو دەردانەی کــە هەمیــشە بــە هەڕەشــەیەکی بــەردەوام دادەنرێــت لەبــەردەم پیشەسازی پەلەوەرداو لە دوژمنە سەرســەختەکانی خــاوەن کێلگــەکان دادەنرێــت و لــە کوردستاندا ئەم نەخۆشی یە زۆر بڵاوە ســالآنە زەرەرو زیــانی گــەورە بــە ئــابووری وولات دەگەیەنێت و دەبێتە هۆی پیس بوونی ژینگە جالەبەر ئــەوە بــە هیــوام زانیارییانــە لــە خزمەتی گشتیدا بێت و سوودبەخش بێت.

<u>نەخۆشی نیوکاسڵ</u> (Newcastle disease)

نەخۆشی نیوکاسڵ نەخۆشــییەکی ڤایرۆســی توندوتیــژی کوشــندەیە کــە زۆر بــەخێرای بڵاودەبێتەوەو تەشەنە دەکات ولە هەموو ولاتانی جیهاندا هەیەو دەتوانین بلێین نەخۆشی یەکی جیهانی یە:

(Panzootic spread of newcastle disesse)

بە پێی (Kaleta and Baldauf,1988) نەخۆشی نیوکاسڵ تووشی نزیکەی (٢٥٠) جۆر باڵندە دەبێت ولە مریشکدا نەخۆشی یەکە زۆر توونـد وتیژو کوشندەیە,چونکە مریشك خانەخۆێیەکی سەرەکی ڤایرۆسەکەیەو هەروەها پێشی دەوترێت (Avian Pneumoencephalitis) .نەخۆشی نیوکاسڵ بە یەکێك لە نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ دادەنرێت (Zoonosis) و هۆکاری نەخۆشییەکە لە باڵندەی تووشبووەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ولە ئەنجامدالە مرۆڤدا دەبێتە هۆی(ConJunctivitis) کە دوای ماوەیەکی کەم چاك دەبێتەوەو زەرەرێکی ئەوتۆی نییە بۆ سەر تەندروستی مرۆڤ, کەلە نیشانەکانی دەبێتە هۆی سووربونەوەی چاوەکان و هەودەکات و لە ئەنجامدا ئاو بە چاوو لوتیدا دێتە خوارەوە.

کورتەیەکی مێژوویی لەسەر نەخۆشی نیوکاسڵ:

بە پێی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترینەری مێژووی سەرهەڵدانی نەخۆشی نیوکاسڵ بۆ یەکەم جار دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٢٦ز. چونکە لە و ساڵەدا نەخۆشییەکە لە شێوەی پەتایەکی گەورەدا لە شاری نیوکاسڵ لە وڵاتی بەریتانیا بڵاوبووەو تەشەنەی کرد هەروەها لەهەمان ساڵدا لە جاڤا لە وڵاتی ئەندەنوسیاش بڵاوبووەوە, هەرلەبەر ئەمەش لە لایەن (Doyle) وە ناوی نیوکاسڵی لێ نراوە هەتاکو ئەم سەردەمەش هەر پێی دەوترێت نەخۆشی نیوکاسڵ. هەندێك سەرچاوەی دی ئاماژە بەوە دەکەن کە نەخۆشی نیوکاسڵ لە ساڵی ١٩٢٤ ز لە کۆریادا بڵاوبۆتەوەو زەرەرو زیانێکی گەورەی بە باڵندە گەیاندووە. نەخۆشی نیوکاسڵ نەخۆشییەکە بە هەموو وڵاتانی جیهاندا بڵاوبۆتەوە. سەرەتا لە باشوری کیشوەری ئاسیاوە دەستی پێکردووەو بە پێی بۆچونەکانی (Doyle) نەخۆشییەکەلە ئاسیاوە گوێزراوەتەوە بۆ ئەوروپاو لە ساڵی ١٩٢٦ زگەیشتۆتە بەریتانیاولەساڵی ١٩٦٠ز گەیشتۆتە وڵاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست وهەتا ساڵی ١٩٧٣ هەموو جیهانی گرتەوە.

شێوەکانی نەخۆی نیوکاسڵ :

بە پێی بۆچوونەکانی (Beard and Hanson 1984) نەخۆشی نیوکاسڵ لە مریشکدا چەند شێوەیەکی جیاواز جیاوازی هەیە بە پێی ئەو نیشانە دیارانەی کەلەسەر مریشکی تووشبوو دەردەکەون هەرلەبەر ئەمەش نەخۆشی نیوکاسڵ بۆسەر چەند شێوەیەك دابەش کراوە بەم شێوەیە:

یەکەم/ شێوەی :Dolyes Form

نەخۆشی نیوکاسڵ لەم شێوەیەدا زۆر توووند وتیژترو کوشندەیەو لە گشت تەمەنەکاندا تووشی مریشك دەبێت ودەبێتە هۆی دروست بوونی پەڵەی خوێناوی لە هەموو بەشەکانی کۆئەندامی هەرسی باڵندە.

دووەم/ شێوەی Beach's Form

نەخۆشی نیوکاسڵ لەم شێوەیەشدا زۆر توندو تیژو ترسناکەو لە گشت تەمەنەکاندا تووشی مریشك دەبێت و زیاتر نیشانەکان لەسەر کۆئەندامی هەناسەدان وناوەندە کۆئەندامی دەماری باڵندەی تووشبوو دەردەکەوێت.

سێیەم/ شێوەی : Beaudette's Form

نەخۆشی نیوکاسڵ لەم شێوەیەدا کاریگەری نەخۆشخەرانەی کەمترە وەك لە شێوەی (Beach) و زیاتر تووشی مریشك دەبێت لە تەمەنی بچوکدا (جوجك).

چوارەم/ شێوەی : (Hitchner's Form)

نەخۆشی نیوکاسڵ لەم شێوەیەدا هیچ زەرەرو زیانێکی ئەوتۆ ناکەیەنێت بە مریشکی تووشبوو، لەبەرئەوە ئەم جۆرە ڤایرۆسەی دەبێتە هۆی دەرکەوتنی ئەو شێوەیە هەروەکو ڤاکسین لە پرۆسەی کوتان بەکاردەهێنرێت لە مریشکی ساغدا.

پێنجەم / شێوەی ریخۆڵە : Enteric Form

نەخۆشی نیوکاسڵ لەم شێوەیەدا تووشی ریخۆڵەی مریشك دەبێت وهیچ نیشانەیەك لەسەر مریشکی تووشبوو دەرناکەوێت (Asymptomatic)

هۆکاری نەخۆشی نیوکاسڵ:

هۆکاری نەخۆشی نیوکاسڵ بە شێوەیەکی گشتی دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرۆسێك کەسەر بە خێزانی (Paramyxo Viridae) و لە توخمی (Paramyxo virus) ولە جۆری Paramyxo virus-1 (PMV-1).

بە پێی توندو تیژی ڤایرۆسەکە (Virulencity) دەکرێتە سێ کۆمەڵەی سەرەکی یەوە:

یەکەم / جۆری: Velogenic strain

توندو تیژترین جۆریانەو کاریگەری نەخۆشخەرانەی بەهێزی هەیە لەسەر مریشك وزۆر بەئاسانی دەگوێزرێتەوەو دەبێتە هۆی دەرکەوتنی نەخۆشی نیوکاسڵ لە شێوەی (Doyle) و شێوەی (Beach).

دووەم / جۆری Mesogenic strain

کاریگەری نەخۆشخەرانەی ئەم جۆرە کەمترە بەبەراورد لەگەڵ جۆری یەکەم ودەبێتە هۆی دەرکەوتنی نەخۆشی نیوکاسڵ لە شێوەی (Beaudette).

سێیەم/ جۆری Lentogenic Strain

ئەم جۆرەیان کاریگەری یەکی نەخۆشخەرانەی ئەوتۆی نییە لەسەر مریشك ودەبێتە هۆی دەرکەوتنی نەخۆششی نیوکاسڵ لە شێوەی (Hitchner) هەرلەبەر ئەمەشە هەروەك ڤاکسین ئامادە دەکرێت و لە پرۆسەی کوتان (Vaccination) بەکاردەهێنرێت لە مریشکی ساغدا.

لە خەسڵەتە گشتی یەکانی ڤایرۆسی (PMV-1):

-ڤایرۆسەکە لە جۆری (RNA)و یەك پارچەیە.

- تیرەی ڤایرۆسەکە نزیکەی (١٠٠-١٥٠)نانۆمیترە.

- شێوەی ڤایرۆسەکە هەندێك جار خڕەو هەندێك جار درێژکۆلەیە.

- یەکێك لە چالاکییە بایۆلیژییە تایبەتمەندەکانی ڤایرۆسی نەخۆشی نیوکاسڵ توانای کارلێکی هەیە لەگەڵ خڕۆکە سورەکانی خوێنی مریشکبەم چالاکییەش دەوترێت

(Haemagglutination activity) ئەم خەسڵەتەش لە تاقیگەکاندا بۆ تەشخیص کردنی ڤایرۆسی نەخۆشی نیو کاسڵ سودی لێ وەردەگیرێت.

- ڤایرۆسەکە ناچالاك دەبێت بەهۆی بەکارهێنانی ماددە کیمیاییە پاکژکەرەوەکان وهەروەها بەهۆی تیشکی سەروبنەوشەیی.

نیشانەکانی نەخۆشی نیوکاسڵ:

نەخۆشی نیوکاسڵ تووشی زۆر جۆر لە باڵندە دەبێت ومریشك لە هەموویان زیاتر هەستیاترە بۆ ڤایرۆسی نەخۆشییەکە و لە ئەنجامدا نیشانەکانی زۆر بە ئاشکرا لەسەری دەردەکەوێت و پێی دەناسرێتەوە.

ماوەی تووشبوون بە ڤایرۆسەکەو هەتاکو دەرکەوتنی نیشانەکان نزیکەی (٢-١٥) ڕۆژ دەخایەنێت و ئەوەی شایانی باسە دەرکەوتنی نیشانەکان بە شێوەیەکی گشتی بەندە لەسەر چەند فاکتەرێك لەوانە:

- ئاستی بەرگری لەشی باڵندە.
- تەمەنی باڵندەی تووشبوو.
- بارودۆخی ژینگەیی بڵاوبونەوەی نەخۆشییەکە.
- تووشبوونی باڵندەکە بە نەخۆشی دی.
- چۆنیەتی تووشبوونی باڵندەکە.
- جۆری ڤایرۆسی نەخۆشخەر.
- جۆری باڵندەی تووشبوو.

نەخۆشییەکە لە ناکاودا دەردەکەوێت و ڕادەی تووشبوون دەگاتە(١٠٠%) و ڕادەی لەناوچوون لە مریشکی تەمەن بچوکدا (٩٠%) و لە مریشکی پێگەیشتوودا دەگاتە (٥٠%) بە تایبەتی لە کاتی توشبوون بە ڤایرۆسی نیوکاسڵ لە جۆری (Velogenic strain).

نیشانەکان بەوە دەست پێدەکات کە ڕادەی هەناسەدانی مریشکی تووشبوو زیاد دەکات و بێهێزدەبێت و دەکەوێتە سەر زەوی ومرداردەبنەوەو ئەو مریشکانەی کەبۆ ماوەیەکی دی دەمێننەوە دەم وچاویان دەئاوسێت وئەم نیشانانەیان لەسەر دەردەکەوێت:

- تووشی سکچونی سەوز باو دەبن.
- لەرزینی ماسولکەکانی لەشی مریشکی تووشبوو.
- ملی دەسوڕێت (Torticollis)
- تووشی باڵە شۆڕ دەبن و لە قاچ دەکەون.
- ڕادەی بەرهەم هێنای هێلکە زۆر کەم دەکات و هەندێك جار لە هێلکەکردن دەکەوێت.
- لەکاتی توشبوون بە جۆری (Mesogenic strain) کەزیاتر تووشی کۆئەندامی هەناسەدان دەبێت ودەبێتە هۆی کەمبونەوەی ڕادەی بەرهەم هێنانی هێلکەو ڕادەی لەناوچوون زۆر کەمە.

بەڵام لەکاتی تووشبوون بە (Lentogenic strain) هیچ نیشانەیەك دەرناکەوێت.

نیشانەکانی دوای مرداربوونەوەی باڵندەکە :Gross Lesions

نیشانە دیارەکانی دوای مرداروبونەوە گرنگی یەکی تایبەتیان هەیە لە لایەن پزیشکانی ڤێترینەریێ و بەمەبەستی دیاریکردنی نەخۆشی نیوکاسڵ. لەوانەش بینینی پەڵەی خوێناوی (Haemorrhage) لە کاتی کردنەوەی ڕیخۆڵە باریکەو ڕیخۆڵە کوێرەو هەروەها گەدەی ڕاستەقینە (ProventriCulus), وە بڵاوبوونەوەی ئەم پەڵە خوێنانە بە نارێك و پێکی لەسەر ڕووی ڕژێنەکاندا لە گەدەی ڕاستەقینەدا بە نیشانەیەکی گرنگ دادەنرێت، هەروەها بوونی پەڵەی خوێناوی لەسەر ماسولکەکانی دڵ.

هەوکردنی تورەکە هەواییەکانی باڵندە بەوەی کە دیوارەکان ئەستور دەبن.

چۆنێتی گوتستنەوەی نەخۆشی نیوکاسڵ:

١. بە هۆی جولاندنەوەو ڕۆیشتنی باڵندە جۆربەجۆرەکان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دی.

٢. بە هۆی جولاندنەوەو ڕۆیشتنی ئاژەڵەکان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە.

٣. لە ڕێگەی جموجۆڵی مرۆڤەوە دەگوێزرێتەوە.

٤. بە هۆی گوێزانەوەی بەروبومی پەلەوەر لە گۆشت وهێلکە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر.

٥. لە ڕێگەی هەواوە دەگوێزرێتەوە بە تایبەتی لە کاتی ڕەشەبا.

٦. لە ڤایرۆسی نەخۆشی یەکە لە ڕێگەی ئاوەوە دەگوێزرێتەوە.

٧. لە ڕێگەی ئالفی پەلەوەرەوە دەگوێزرێتەوە.

دیاریکردنی نەخۆشی نیوکاسڵ:

یەکەم/ مێژووی سەرهەڵدانی نەخۆشی یەکە.

دووەم/ نیشانە دیارەکانی سەر مریشکە نەخۆشەکە.

سێیەم/ نیشانەکانی دوای مرداربوونەوەی باڵندەکە.

چوارەم/ جیاکردنەوەو دەست نیشانکردنی ڤایرۆسەکە.

پێنجەم/ بە هۆی تاقیکردنەوەو سیرۆلۆجییەکان گرنگترینیان:Hemagglutination Inhibition test (HI).

چارەسەرکردن و خۆپاراستن:

هەتاکو ئێستا نەخۆشی نیوکاسڵ هیچ چارەسەرێکی گونجاوی بۆ نەدۆزراوەتەوە لەبەرئەوە هەموو کاتێك خۆپاراستن باشترین ڕێگەچارەیە, پرۆسەی کوتان (Vaccination) باشترین و ئاسانترین ڕێگەچارەیە بۆ خۆپاراستن لە نەخۆشی نیوکاسڵ.

پرۆگرامی کوتان لە دژی نەخۆش نیوکاسڵ لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیوە لە شارێکەوە بۆ شارێکی دیکە جیاوازی هەیە. ئەو ڤایرۆسانەی کە بەکاردەهێنرێن زیاتر لە پرۆسەی

كوتانـــدا لـــە جـــۆری (Mesogenic) وەكـــو (Roakin) وەهـــەروەها لـــە جـــۆری (Lentogenic) وەكو : (Lasota) و (Hitchener B1).

پرۆگرامی كوتان لە دژی نەخۆشی نیوكاسڵ لە كوردستاندا چەند جۆرێك هەیـە, بـەلاَم لە هەمویان زیاتر ئەم پرۆگرامەی خوارەوەیە كە پێویستە لە كێلگـەكانی بـەخێوكردنی پەلەوەردا پەیڕەوی بكرێت بە رێك و پێكی بەبێ هیچ دواكەوتنێكلە كاتەكاندا:

- یەكەم كوتان: لە تەمەنی (٧) رۆژی لە رێگەی ئاوی خواردنەوە.
- دووەم كوتان: لە تەمەنی (١٧) رۆژی لە رێگەی ئاوی خواردنەوە.
- سێیەم كوتان: لە تەمەنی (٢٧) رۆژی لە رێگەی ئاوی خواردنەوە.
- چوارەم كوتان: لە تەمەنی (٣٧) رۆژی لە رێگەی ئاوی خواردنەوە.
- پێنجەم كوتان: لە تەمەنی (٤٧-٥٠) رۆژی لە رێگەی ئاوی خواردنەوە.

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ وەرگیراوە:

1.Spradbrow,P.B,1999.Epidemiology ofnewCastle disease and the economic of its Control.

2.Calnek,B.W,1997.Diseases of Poultry.10th edition.

3.Ritchle,B.W,Hrrison,G.J.,and Harrison,L.R.,1997.Avian.Medicine.

٤. شارەزایی چەند ســاڵێك لەسەرپەرشــتی كردنــی هۆڵــەكانی بــەخێوكردنی پەلــەوەر لەشاری سلێمانی.

٥. د. عبدالكریم حجی محمد علی ,نەخۆشییەكانی ئاژەڵ كە تووشی ئـادەمیزاد دەبــن, چاپی دووەم ٢٠٠٦,كەركوك.

ئەنفلۆنزای بـــاڵندە

Avian Influenza

نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە نەخۆشییەکی ڤایرۆسی توندوتیـژە، بـە شـێوەیەکی کتـوپڕ بڵاودەبێتەوە و دەبێتە هۆی لەناوبردنی ژمارەیەکی زۆر لە باڵندە (لـە مریـشك و قـەل) هـەروەها لـە زۆربـەی وڵاتـانی جیهانـدا هەیـە و ئـەم نەخۆشـییە یـەکێك لـە دەردە مرۆژەلّییەکان (Anthropozoonoses) دادەنرێت، واتە هۆکاری نەخۆشییەکە بـە شێوەیەکی سرووشتی تووشی مرۆڤ و ئاژەڵ و باڵندە دەبێت.

کورتەیەکی مێژوویی:

بۆ یەکەم جار لە ساڵی (١٨٧٨)ز لە وڵاتی ئیتاڵیا لەلایـەن زانـای ئیتـاڵی پیرۆنـسیتۆ (Perroncito) نەخۆشـی ئـەنفلۆنزای باڵنـدە دۆزرایـەوە لـە کـاتی بڵاوبوونـەوەی نەخۆشییەکە لە پەلەوەری ئەو وڵاتەدا بەشێوەیەکی ترسناك هـەر لەبەرئەمـەش ناویـان لێنا تاعونی باڵندە (Fowl plague).

- لە ساڵی (١٩٠١)ز، زانایـان (Centanni) و (Savunossi) سـەلماندیان کە هۆکاری تاعونی باڵندە ڤایرۆسییە. Felterable agent (Virus)
- لـە سـاڵی (١٩٣٠)ز ڤایرۆسـی ئـەنفلۆنزای جـۆری "A" دۆزرایـەوە. ("A" (Influenza virus type
- لە ساڵی (١٩٥٥)ز سەلمێنرا کە هۆکاری سـەرەکی نەخۆشـی تـاعونی باڵنـدە دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا جۆری (A) کـە تووشـی زۆربـەی جۆرەکـانی باڵنـدە دەبێت لە قەل و مریشك و قاز و مراوی..هتد هەر لەبەرئەمەش ناویان لێنا ئـەنفلۆنزای باڵندە (Fowl Influenza)
- لە ساڵی (١٩٦٣)ز بۆ یەکەم جار ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا لە قەل دا دۆزرایەوە لـە باکوری ئەمریکا و سەرچاوەی نەخۆشـییەکەش باڵنـدە ئاوییـە کۆچـەرییەکان بـوون و هەروەها چەند سەرچاوەیەکی زانستی ئاژەڵە شیردەرەکانی وەکو (بەراز)ی تاوانبـار کـرد بەوەی کە نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵنـدە دەگوێزرێتـەوە بـۆ قـەل و پەیوەندییـەکیش بـەم شێوەیە:

- (مرواری ⟵ بەراز ⟵ قەل)

لەسەدەی بیستەمدا نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە چەند جارێك لەشێوەی چەند شۆڕشێکدا (Disease outbreak) سەری هەڵداوە و لە زۆربەی وڵاتانی جیهانـدا بڵاوبۆتـەوە، هەر لەم بیست ساڵەی رابردوودا ئەنفلۆنزای باڵندە بەم شێوەیە لـە جیهانـدا تەشـەنەی کردووە:

- لە ساڵی ١٩٧٩ لە بەریتانیا.
- لە ساڵی ١٩٨٣-١٩٨٤ لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.
- لە ساڵی ١٩٨٣-١٩٨٤ لە ئیرلەندا.
- لە ساڵی ١٩٨٦ لە هۆنگ کۆنگ.
- لە ساڵی ١٩٨٨ لە هۆنگ کۆنگ.
- لە ساڵی ٢٠٠٣-٢٠٠٤ لە وڵاتانی باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا.

خانەخوێی ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای باڵندە:

بەپێی زۆربەی سەرچاوەکانی پزیشکی ڤێترنەری، ڤایرۆسی نەخۆشی ئـەنفلۆنزای باڵـندە بەشێوەیەکی سروشتی لـە خانـەکانی ریخۆڵـەی باڵـندە کێوییـە ئاوییەکانـدا (Wild water Fowl) دەژین و هەروەها لەم خانانەدا دابـەش دەبـن و گەشـە دەکـەن و لـە ئەنجامدا زۆر دەبن و بەبێ ئەوەی هیچ زیانێك بەخانە خۆی کە بگەیەنن، واتە ئەم باڵنـدە کێوییە ئاویانە بەسەرچاوەیەکی هەمیشەیی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە دادەنرێت و لـە ئەنجامیشدا ڤایرۆسەکان لە ریخۆڵەی باڵنـدە ئاوییەکانـەوە دەردەدرێنـە ئـاوی رووبـار و دەریاچەکانەوە بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك بە چالاکی دەمێننەوە.
باڵندە ئاوییە کۆچەرییەکان وەکو "مراوی" لە زۆربەی باڵندەکانی تـر زیـاتر ڤایرۆسـی ئەنفلۆنزا لە لەشیدا هەیە.

هۆکاری ئەنفلۆنزای باڵندە: Causative agant

بەپێی زانستی ڤایرۆلۆجی ترسناکی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە بە شێوەیەکی سـەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ چەند تایبەتمەندییەك کە تەنها لە ڤایرۆسی ئـەنفلۆنزای باڵـندەدا هەیـە لەوانەش:

یەکەم:

ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا بە گشتی سێ جۆری سەرەکی هەیە و هەروەها چەند جۆرێکی لاوەکی (subtype) تری لێ دەبێتەوە، بەشێوەیەك کە جیاوازییەکی بنەڕەتی لە نێوانیاندا هەیە (Antigenic Variation).

دووەم:

بەهیچ شێوەیەك هیچ جێگرییەك نییە لە پێکهاتەی پەردەی دەرەوەی ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا واتە ڤایرۆسەکە لە گۆڕانێکی بەردەوامدایە: (Antigenic Changes)

هۆکاری نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە بریتییە لە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا (Influenza Virus) کە سەر بەخێزانی (Orthomyxo viridae)، لە جۆری (RNA Virus)ە، تیرەی ڤایرۆسەکە نزیکەی (٨٠-١٠٠) نانۆمیترە.

لە رووی پێکهاتەی کیمیاییەوە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا بەشێوەیەکی گشتی لەم ماددانە پێکهاتووە:

١- ماددەی پرۆتین نزیکەی ٧٠٪.
٢- ماددەی چەوری نزیکەی ٢٠٪.
٣- ماددەی کاربۆهیدریت نزیکەی ٥-٨٪.
٤- ترشە ناوکی RNA نزیکەی ١٪.

جۆرەکانی پرۆتینی ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا بەم شێوەیەیە:

١-	Hemagglutinin	HA
٢-	Neuraminidase	NA
٣-	Nucleoprotein	NP
٤-	Polymerase asidic	PA
٥-	Polymerase basic 1	PB1
٦-	Polymerase basic2	PB2
٧-	Matrix Protein 1	M1
٨-	Matrix protein 2	M2
٩-	Non structural protein1	NS1
١٠-	Non structural protein2	NS2

بە پێی سروشتی ئەنتیجینی پرۆتینی(M-NP) ڤایرۆسی ئـەنفلۆنزا دەکرێتـە سـێ جۆری سەرەکی جیاوازەوە:

یەکەم: جۆری "A" تووشی مرۆڤ و باڵندە و بەراز و ئەسپ و منك (ئاژەڵێکی شیردەرە) دەبێت.

دووەم: جۆری "B" تووشی مرۆڤ دەبێت.

سێیەم: جۆری "C" تووشی مرۆڤ دەبێت.

ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری "A" Influenza Virus type

ڤایرۆســی ئــەنفلۆنزای جــۆری "A" لــە هــەموو جۆرەکــانی دیکــە گــرنگترە لــەڕووی پزیشکییەوە، چونکە تووشــی مــرۆڤ و ئــاژەڵ و باڵنــدە دەبێــت و بەلێپرســراوی یەکــەم دادەنرێت لە سەرهەڵدانی ئەو نەخۆشییانەی کە لە شێوەی شۆڕشێکدا (Outbreak Disease) بڵاودەبنەوە، بەتایبەتی لە سەدەی بیستەمدا.

لەسەر ڕووی دەرەوەی ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری "A" دوو چوکڵەی پرۆتینی هەیە و هەریەکەیان فەرمانی تایبەتی خۆی هەیە، بە م شێوەیە:

١- Hemagglutinin(HA) کــە بەهۆیــەوە ڤایرۆســەکە دەلکێــت بــە خانــەوە و هەروەها توانای (Hemagglutiniating activity)لەگەڵ خرۆکە سوورەکاندا.

٢Neuraminidase- (NA) یارمەتی چوونە ژوورەوەی ڤایرۆسەکە دەدات بــۆ نــاو خانە بەشی کردنەوەی ماددەی (neuraminic acid).

وەبەپێی سروشتی ئـەنتیجینی (Antigenic nature) پرۆتینــی (HA) و (NA) ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری "A" چەند جــۆرێکی لاوەکــی (Subtypes) لێ دروســت دەبێت.

پشتن بەستن بە سەرچاوەکانی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانیی لـە سـاڵی (١٩٨٠) بـەم شێوەیە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری "A" پۆلێن کراوە هەروەکو لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕوونکراوەتەوە:

Hemagglutinin (HA)	Neuraminidase (NA)
H1	N1
H2	N2
H3	N3
H4	N4
H5	N5
H6	N6
H7	N7
H8	N8
H9	N9
H10	
H11	
H12	
H13	
H14	
H15	

واتە بەپێی چوکڵەی "HA"سیانزە (١٥) جۆری لاوەکی و هەیە و بەپێی چوکڵەی پرۆتینی "NA" نۆ (٩) جۆری لاوەکی دیکەیش هەیە، پێویستە هەموو ڤایرۆسێك جۆرێك لە چوکڵەی پرۆتینی"HA" و جۆرێك لە چوکڵەی پرۆتینی "NA" تێدابێت و بەم شێوەیە لە ئەنجامدا (١٣٥) جۆری لاوەکی جیاواز لەیەکتری دروست دەبێت، کە هیچ پەیوەندییەکی ئەنتیجینی لەنێوانیاندا نابێت. واتە هەرکەیان جیاوازییەکی بنەڕەتی لەگەڵ ئەوی دیکەدا هەیە.

ئەم ژمارە زۆرە لە درووست بوونی جۆری ڤایرۆسەکەو جیاوازی لە پێکهاتنی پرۆتینیان بەشێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ دیاردەیەك کە بەسەر پێکهاتەی بەرگی دەرەوەی ڤایرۆسەکەوە دێت بە تایبەتی بەسەر چوکڵی (HA)، (NA)دا دێتو بەم دیاردەیەش دەوترێت: (Antigenic changes) ئەم دیاردەیەش دووبەشی سەرەکی دەگرێتەوە:

یەکەم (Antigenic Drift)

ئەم دیاردەیە لە ئەنجامی گۆڕانێکی کەم (تغيير جزئی) کە بەسەر پرۆتینی (HA)، (NA)دا دێت کە دەکەونە سەر بەرگی دەرەوەی ڤایرۆسەکە، ئەمەش دەبێت لە ئەنجامی بازدانی بۆ ماوەیی (Mutation) ڕوودەدات کە بەسەر جینەکاندادێتو ئەمەش دەبێتە هۆی تێکچوونی ڕیزبەندی ترشە ئەمینییەکان (aminoacid)و لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی گۆڕانی پێکهاتەی پرۆتینی چوکڵەی (HA)، (NA)، ڤایرۆسەکە بەبەرگێکی نوێوە خۆی پیشان دەداتو کۆئەندامی بەرگری توانای ناسینەوەی ڤایرۆسەکەی نابێت. وە بەپێی لێکۆڵینەوە زانستییەکان ئەم دیاردەیە زیاتر لە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری (A) ڕوودەدات کە تووشی مرۆڤ دەبن.

دووەم (Antigenic Shift):

ئەم دیاردەیە زۆر ترسناکترە لە دیاردەی یەکەم چونکە دەبێتە هۆی گۆڕانێکی تەواو بنچینەیی کە بەسەر چوکڵەی پرۆتینی (HA)، (NA)دا دێت لە ئەنجامدا وەچەیەکی نوێ لە ڤایرۆسەکە درووست دەبێت.

لەبەر سروشتی پارچەپارچەیی ترشە ناوکی ڤایرۆسەکە (RNA) (لەهەشت پارچە پێکهاتووە) کە خۆی لە خۆیدا ڕێگە خۆشکەرێکە بۆ تێکەڵاوبوونو دووبارە

یەکگرتنەوەی جینەکان لەکاتی تووشبوونی خانەی زیندەوەرێك بەدوو جۆری لاوەکی جیاواز لە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری (A)و لە ئەنجامدا جۆرێکی نویّ (New Strain) درووست دەبێت کە بەهیچ شێوەیەك لە دوو جۆری لاوەکی سەرەکییەکە ناچێت و بەم چالاکییەش دەوترێت:

(Genetic Reassortment) یان (Genetic Recombination)وە لە ئەنجامی ئەم چالاکییەشدا نزیکەی (٢٥٦) دووسەدوو پەنجاو شەش وەچەی نویّ لە ڤایرۆسەکە کە جیاواز لە یەکتری دروست دەبێت.

ئەم دیاردەیەش زیاتر ڕوودەدات لەکاتی تووشبوونی مرۆڤ بەدوو جۆری جیاواز (جۆری تایبەت بە مرۆڤ جۆرێکی تایبەت بە باڵندە) واتە جۆرەکانی ڤایرۆسی باڵندە ڕۆڵی سەرەکیان هەیە لە بەرهەمهێنانی جۆری نویّ لە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای مرۆڤ و لەڕێگەی دیاردەی (Genetic Reassortment) هەروەك لەم هێڵکارییەی خوارەوەدا ڕوونکراوەتەوە:

ڤایرۆسی مرۆڤ + ڤایرۆسی باڵندە

↓

مرۆڤ

↓

ڕێکخستنەوەی بۆ ماوەیی

↓

یەکگرتنەوەی بۆماوەیی

↓

جۆرێکی نویّ (New Strain)

لە ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای جۆری (B)، (C) چالاکی Genetic Reassortment ڕوونادات چونکە ئەم دووجۆرە تەنها تووشی مرۆڤ دەبن و تووشی باڵندەو ئاژەڵ نابن.

ـ ڕێگاکانی گواستنەوەو بڵاوبوونەوەی ئەنفلۆنزای باڵندە:

یەکەم: لەوەرزی کۆچ‌و ڕەوی باڵندە کێویە ئاوییەکان نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە یان لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە دەگوێزرێتەوەو نەخۆشییەکە بڵاودەبێتەوە.

دووەم: لەبەر ئەوەی ڤایرۆسی ئەنفلۆنزای باڵندە توانای هەیە لەناو ئاوی ڕووبارو دەریاچەکان بەچالاکی بمێنێتەوە واتا لە ڕێگەی ئاوەوە دەگوێزرێتەوە.

سێیەم: لەڕێگەی کۆئەندانی هەرس (Digestive tract) لەبەرئەوەی پاشەڕۆی باڵندە ژمارەیەکی زۆر ڤایرۆسی تێدایەو لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی پیس بوونی ئاوو خواردن و گوێزانەوەی نەخۆشییەکە.

چوارەم: لە ڕێگەی کۆئەندانی هەناسەدان : (Respirtory System) دەردانی ژمارەیەکی زۆر لە ڤایرۆسەکە لەگەڵ ئیفرازاتی کۆئەندامی هەناسەدانی باڵندەکەو گواستنەوەی نەخۆشییەکە لەڕێگەی هەواوە بەشێوەیەکی خێرا.

پێنجەم: نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە زیاتر تووشی ئەو مریشك‌و قەڵو مراویانە دەبێت کە لە شوێنی داخراودا بەخێوناکرێن و بەبەردەوامی تێکەڵدەبن لەگەڵ باڵندە ئاوییە کێوییەکاندا.

شەشەم: نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە بۆی هەیە کە لە ڕێگەی ئاژەڵە شیردەرەکانەوە(وەکو بەراز) بگوێزرێتەوە بۆ پەلەوەر.

نیشانەکانی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە (Clinical signs): نیشانەکانی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە بەشێوەیەکی گشتی بەندە لەسەر:

- جۆری ڤایرۆسەکە(Strains of Virus)
- جۆری باڵندەی تووشبوو.
- تەمەنی باڵندەی تووشبوو.
- ڕادەی بەرگری لەشی باڵندەی تووشبوو(Immune Status)
- بونی هۆکاری ماندووکەر (Stress factor) لە ژینگەی باڵندەی تووشبوو.

لەنیشانە دیارەکانی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە لە مریشك و قەلدا:

١ـ بەرزبوونەوەی ڕادەی لەناوچوون بەشێوەیەکی کتوپڕ لە ئەنجامی مرداربوونەوەی کتوپڕ (Sudden Death)و ڕادەی لەناوچوونو تووشبوون Morbidity & Mortality دەگاتە ١٠٠٪ لەکاتی تووشبوونی مریشك و قەل بەجۆری (Highly Pathogenic Viruses).

٢ـ نزمبوونەوەی بەرهەمهێنانی هێلکە بەڕادەیەك کە دەگاتە ئاستی وەستان.

٣ـ نزمبوونەوەی ئاستی بەکارهێنانی خواردنو لە ئەنجامدا لاوازدەبێت.

٤ـ لە نیشانەکانی کۆئەندامی هەناسەدان:

ـ قرخەقرخ و پژمین.

ـ چاوی باڵندەکە ئاو دەکات.

ـ گەورەبوونو هەوکردنی گیرفانەکان(sinusitis)

٥ـ سووربوونەوەو شین هەڵگەڕانی سەرو پۆپنەی باڵندەکە.

٦ـ دەمو چاوی مریشکەکە دەئاوسێت.

٧ـ پەڕی باڵندەکە گرژدەبێت.

٨ـ تووشی سکچوون دەبێت.

٩- شینبوونەوەی ئەو ناوچانە لە پێست کە پەڕی پێوە نییە.

دەستنیشانکردنی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە: (Diagnosis)

بۆ ئەم مەبەستە پێویستە ئەم خاڵانەی خوارەوە بە ئەنجام بگەیەنرێت:

یەکەم: بەهۆی نیشانە دیارەکانی نەخۆشییەوە. (Clinical Signs)

دووەم: لە نیشانە دیارەکانی دوای مرداربوونەوەی باڵندەکە. (Post Mortem Examination)

سێیەم: جیاکردنەوە و دەستنیشانکردنی هۆکاری نەخۆشییەکە.

(Isolation and Identification of Causative agents)

چوارەم: تاقیکردنەوە سیرۆلۆجییەکان: (Serological tests)

1- Hemagglitination Inhibition test (HI).
2- Double Immunodiffusion test.
3- Virus neutralization test.
4- Complement Fixation test
5- Neuraminidase- Inhibition test.
6- ELISA.

پێنجەم: بەهۆی تەکنیکی ((PCR))

جیاکردنەوەی نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندە لە هەندێك نەخۆشی دیکە
Differential Diagnosis

لەبەر لە یەکچوونی نیشانەی ئەم نەخۆشییە لەگەڵ هەندێ نەخۆشی تر، پێویستە لەگەڵ ئەم نەخۆشییانەی خوارەوەدا جیابکرێنەوە:

١- نەخۆشی نیوکاسڵ (Newcastle Disease) جیادەکرێتەوە بەهۆی:

أ- نیشانەکانی بەتایبەتی نیشانەی دوای مرداربوونەوەی باڵندەکە. (P.M.E).

ب- بەهۆی تاقیکردنەوەی (HI).

٢- نەخۆشی کۆلێرا (Acute& Chronic Cholera).

٣- نەخۆشی (Chronic Respiatory Disease).

چارەسەرکردن (Treatment) **و خۆپاراستن:**

هەتاوەکو ئێستا چارەسەرێکی گونجاوی بۆ نەدۆزراوەتەوە بەلام پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکرێت:

یەکەم: نەهێنانی باڵندەی کێوی لە دەرەوەی وڵات بەتایبەتی لەو وڵاتانەی کە پێشتر نەخۆشییەکی تێدا بڵاوبۆتەوە.

دووەم: نەهێشتنی تێکەڵبوونی باڵندە کێوییەکان لەگەڵ پەلەوەردا بەتایبەتی لە وەرزی کۆچ و رەودا.

سێیەم: بەخێوکردنی پەلەوەر لە شوێنی داخراودا.

چوارەم: بەستنی کۆڕ و کۆبوونەوەی زانستی دەربارەی ئەم نەخۆشییە بەمەبەستی بەرزکردنەوەی رادەی هۆشیاری تەندروستی.

پێنجەم: ناردنی لیژنەیەك لە پزیشکانی ڤێتەرنەری بۆ دەرەوەی وڵات بەمەبەستی مەشقکردن لەسەر نوێترین رێگە بۆ دەستنیشانکردن و چارەسەرکردنی ئەم نەخۆشییە.

پەراوێز:

١- ترشە ناوکی ڤایرۆسی ئەنفلۆنزا کە ترشی (RNA) سیفەتێکی تایبەتی هەیە و ئەویش ئەوەیە کە لەهەشت پارچە پێکهاتووە.

ئەم سەرچاوانە سوودیان لێ وەرگیراوە:

1- Calnek, B.W., Barnes, H.J., Beard, C.W, MCDougald, L.R. and saif, Y.M. (1997). Diseases of poultry. USA. 10th edition.

2- Jordan, F.T-W., (1990). Pouitry Diseases. 3rd edition. England.

3- Books, G-F., Butel, j.s. and ornston, L.N., (1995). 33Medical Microbiology. 20th edition. UK.

4- The merck Veternary Manual.

5- Saif, Y.M., (2003). Diseases of poultry. 11th edition lowa state pres- USA.

٦- مجلة دواجن الشرق الاوسط وشمال افريقيا. ١٩٨٨- ژمارە (١٤٢).

٧- التشخيص السريري الامراض الدجاج.د.تحسين علی عبدالعزيز, د.ماجد احمد العطار

٨- رۆژنامەی هەرێمی کوردستان ژمارە: (٩٣,٩٢) رۆژی ٢٣ و ١٩٩٨/٧/٣٠.

نەخۆشی ئیبۆلا
Ebola Virus Disease

نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ (Zoonoses) ساڵ لە دوای ساڵ ڕوو لە زیادبونن بەوەی زیانی تەندروستی و ئابوری و کۆمەلایەتی بە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دەگەیەنێت بەوەی ماوە لە دوای ماوە دەبیبیستین و دەیبینین لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنەوە کە نەخۆشیەك بەهۆی ڤایرۆسێك یان بەکتریایەك لە ناوچەیەك لە ناوچەکانی جیهان بڵاوبۆتەوەو ترسێکی زۆری لەلای خەڵکی دروست کردووەو لەدواییدا دەردەدەوێت کە سەرچاوەی نەخۆشییەکە لەیەکێك لە جۆرەکانی ئاژەڵ و باڵندەکانەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ئادەمیزاد وەکو ڤایرەسی کۆرۆنا لە ولاتی سعودیەی عەرەبی کە لە حوشترەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و ڤایرۆسی ئیبۆلا لە ولاتانی ئەفریقیا کە لە مەیمونەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و هەروەها لەناوچە جیاجیاکانی کوردستانیش چەندەها نەخۆشی وەکو تای ماڵتاو تورەکەی ئاوی و گەڕیی لە ئاژەڵەکانەوە دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ ، ئەمەش \ەو ڕاستەی دەسەلمێنێت کە تەنها یەك تەندروستی لە جیهاندا هەیە ئەویش تەندروستی مرۆڤ و ئاژەڵ و خۆراك دەگرێتەوە ، لەبەر ئەوە پێویستە پزیشکانی ئادەمیزاد و پزیشکانی ڤێترنەری هاوکاری یەکتربن بە ئەنجامدانی کاری هاوبەش لە چوارچێوەی توێژینەوەی پێویست سەبارەت بە نەخۆشییە هاوبەشەکان لە کوردستان و جیهان .

نەخۆشی ئیبۆلا : Ebola Virus Disease

نەخۆشی ئیبۆلا نەخۆشییەکی ڤایرەسی کوشندەیە کە هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرەسێك کە پێی دەوترێت Ebola Virus کە بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٧٦ دۆزرایەوە لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی لەناکاوی لەهەردوو ولاتی سودان و کۆماری کۆنگۆی دیموکرات ، وە زیاتر نەخۆشییەکە لە کۆنگۆی دیموکرات لە دەوروبەری ڕووباری ئیبۆلا دەستنیشانکراو هەر لەبەر ئەمەش ناونرا نەخۆشی ئیبۆلا .

بەپێی سەرچاوەکان نەخۆشی ئیبۆلا زیاتر لەو وڵاتانەدا تەشەنە دەکات کە دارودارستانێکی چڕوپڕیان هەیە وەکو لە وڵاتانی کیشوەری ئەفریقیاو ئەو ئاژەڵانەی کە لەو دارستانانەدا دەژین وەکو مەیمون و گۆریلاو شامپانزی و ژیژك توشی نەخۆشییەکە دەبن و هەروەها دەگوێزرێتەوە بۆ مرۆڤ و لە ئەنجامدا خەڵکی ئەو وڵاتانەش زۆر بە توندی توش دەبن . نەخۆشی ئیبۆلا لە سەرچاوە زانستیەکاندا پێی دەوترێت Ebola)) Haemorrhagic Fever)) کە هۆکارێکی سەرەکی خوێن بەربونە لە لەشداو دەبێتە هۆی لەناوچونی توشبووەکان و هەندێك جار ڕادەی لەناوچوون دەگاتە ٩٠٪ .

لە سەرەتای ساڵی ٢٠١٤ نەخۆشی ئیبۆلا جارێکی دیکە لە وڵاتی کینیا بەشێوەیەکی بەربڵاو سەری هەڵداو لە مرۆڤدا دەستنیشانکراو لەلایەن میدیاکانی جیهانەوە زۆر بایەخی پێدراو نەخۆشییەکە بەرەبەرە زۆر لە وڵاتانی دیکەی ئەفریقیای گرتەوەو زیانێکی گەورەی پێگەیاندن .

- **هۆکاری نەخۆشی ئیبۆلا و چۆنیەتی گواستنەوەی :**

هۆکاری نەخۆشی ئیبۆلا دەگەڕێتەوە بۆ ڤایرەسێك کە سەر بە خێزانی (Filoviridae) کە پێی دەوترێت (Ebola Virus) و پێنج جۆری هەیە :

1. Zaire Ebola Virus.
2. Sudan Ebola Virus.
3. Taiforest Ebola Virus.
4. Bundibugyo Ebola Virus.
5. Reston Ebola Virus.

زۆربەی جۆرەکانی ڤایرەسی ئیبۆلا لە وڵاتانی ئەفریقیادا بونیان هەیە ، بەڵام جۆری (Reston Virus) لەو جۆرە مەیمونانە دۆزراوەتەوە کە لە وڵاتی فلیپینەوە دەنێرێت بۆ وولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئیتاڵیا .

بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان خانەخوێ و کۆگـای سـەرەکی ڤایرەسـەکە بریتیـە لـە شەمـشەمەکوێرەی میـوە(Fruit Bats)ی نێـو دارسـتانەکانی ئـەو وڵاتانـەدا کـە راستەوخۆ ڤایرەسی نەخۆشییەکە دەگوێزنەوە بۆ ئادەمیزادو هەروەها مەیمون و گۆریلا .

ڤایرەسی ئیبۆلا لە مرۆڤێکی توشبووە دەگوێزرێتەوە بۆ یەکێکی سـاغ لەرێگـەی گواستنەوەی خوێن و شانەکانی ئاژەڵ و مرۆڤی توشبووەو هەروەها بەکارهێنانی گۆشـتی ئاژەڵی توشبوو .

ڤایرەسی ئیبۆلا لەلەشی کەسی توشـبودا بەشـێوەیەکی سـەرەکی هێـرش دەکاتـە سەرخانەکانی توێی ناوەوەی مولولە خوێنەکان (Endothelialcells) و خانـەکانی بەرگری (Mononuclear Phagocyte) و خانەکانی جگەر (Hepatocyte) و لەدوای پرۆسەی توشبوون خانەکان ماددەیەك بەرهەم دێنن کە پێی دەوترێت گلایکـۆ پرۆتین (Ebola Virus glycoprotein) و لە ئەنجامدا ڤایرەسەکان دابەش دەبن و ژمارەیان زیاد دەکات .

مـاددەی گلایکـۆپرۆتین هاوکارییـەکی باشـی ڤایرەسـەکە دەکـات بـۆ ئـەوەی بـە خانەکانی توێی ناوەوەی مولولە خوێنەکانەوە بلکێت و دەبێتـە هـۆی تێکـشکاندنیان و هەروەها بەهۆی ئەم مادەیەشەوە ڤایرەسەکە دەبێتە هۆی پەکخستنی خانە تایبەتـەکانی بەرگری لەش وەکو (Neutrophil) و لە ئەنجامدا دابەزینی ئاسـتی بـەرگری لەشـی توشبووە.

ڤایرەسی ئیبۆلا دەرکەوتووە لەرێگەی خڕۆکە سپییەکانی خوێنـەوە دەگوێزرێتـەوە بـۆ ئەندامـەکانی دیکـەی لەشـی توشـبوو و بـۆ جگـەرو سـییەکان و سـپڵ و گـرێ لیمفاوییەکان .

نیشانەکان /

بـەپێی سەرچـاوەکان لـەدوای (٢ – ٢١) رۆژ لـە توشـبوون بـە ڤایرەسـی نەخۆشییەکە نیشانەکانی دەردەکەوێت و زیاتر نیـشانەکان گـشتین و تایبەتمەنـدنین بـە نەخۆشییەکە کە ئەمەش وادەکات دەستنیشانکردنی ئاسان نەبێت و لەو نیشانانەش کە دەردەکەوێت بریتیـە لـە تـاو بێهێزییـەکی زۆرو ئـازارێکی تونـد لـە ماسـولکەکان و سەرئێشەو قورگ ئێشەو رشانەوەو سـك چـوون و پەککـەوتنی جگـەرو گورچـیلەکان و هەروەها لە کۆتایشدا دەبێتە هۆی خوێن لەناوەوەو دەرەوەی لەشی توشبوو .

- چارەسەرو خۆپاراستن لە نەخۆشیەکە :

هەتاکو ئێستا هیچ جۆرە چارەسەرێکی بنەڕەتی بۆ نەخۆشی ئیبۆلا لەلایەن ناوەندە پزیشکیەکانەوە نەدۆزراوەتەوە ، لەبەرئەوە پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکرێت بە مەبەستی خۆپاراستن لە نەخۆشیەکە : -

١. بەهیچ شێوەیەك ڕێگە نەدرێت هیچ جۆرە ئاژەڵێك لەو وڵاتە ئەفریقیانەوە بهێنرێنە کوردستان و گەشتکردنیش بۆ ئەو وڵاتانە قەدەغە بکرێت .

٢. لەو وڵاتانەدا پێویستە جوڵەی ئەو جۆرە ئاژەڵانەی وەکو شامپانزی و مەیمون و گۆرێلا سوردار بکرێت و تێکەڵ بە هاوڵاتیان نەبن و بە ڤاکسین نەخۆشیەکە بکوترێن .

٣. بەکارهێنانی دەستکێش و جل و بەرگی تایبەت لە کاتی مامەڵە کردن لەگەڵ ئاژەڵە جۆر بە جۆرەکاندا .

٤. خاوەن ئاژەڵەکان لە شارو گوندەکاندا پێویستە بە بەردەوامی سەردانی پزیشکانی ڤێترنەری بکەن بە مەبەستی وەرگرتنی ڕێنماییەکان .

٥. هەماهەنگی و هاوکاریکردن لەنێوان پزیشکانی ئادەمیزادو پزیشکانی ڤێترنەری زیاتر بکرێت بەکارکردن لەسەر بەدواداچوون و تۆمارکردن و دەستنیشانکردنی نەخۆشییە هاوبەشەکان لەناوچە جیاجیاکانی کوردستان .

ئەو سەرچاوانەی سودیان لێوەرگیراوە : -

1. Medical Notes : What is Ebola Virus Disease . (2014)
2. WHO : Ebola Virus Disease . (2014)

خۆپاراستن لە نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان:

لە دێر زەمانەوە گوتراوە (خۆپاراستن باشترە لە چارەسەرکردن) لە ڕاستیشدا خۆپاراستن وخۆپارێزی لە دەردو نەخۆشی یەکان و هەروەها لەزۆر تەنگ و چەڵەمەی دیکەی ژیان بە شێوەیەکی گشتی باشترین ڕێگە چارەیە بۆ ڕوونەدان و کۆنترۆڵ کردن.

نەخۆشی یە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ (Zoonoses) بەو نەخۆشییانە دەوترێت کەلە ئاژەڵ و باڵندەوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ (بەهۆی هۆکارێکی دیکەوە) دەگوێزرێتەوە بۆ ئادەمیزاد و لە ئەنجامدا تەندروستی مرۆڤ دەخاتە مەترسی یەکی گەورەوە هەندێك جارچارەسەرکردنیان مسۆگەر نییە و چارەنوسی نەخۆشەکان دیار نی یە . بە پێی زانیاری یەکانی ڕێکخراوی(WHO) ژمارەی نەخۆشی یە هاوبەشەکان گەیشتۆتە (٨٥٠) نەخۆشی جۆراو جۆرو ساڵ بە ساڵیش لەزیادبوندان بە شێوەیەك لەم دە ساڵەی دواییدا (٧٠%) ی ئەو نەخۆشییانەی کە تووشی ئادەمیزاد دەبون زیاتر ئەو نەخۆشیانەن کەلە ئاژەڵ وباڵندەوە دەگوێزرێتەوەو ترسناکیانبۆ سەر تەندروستی مرۆڤ زۆر زیاترە لەوانەی کە تایبەتن تەنها بە مرۆڤ لەوانەش نەخۆشی ئەنفلۆنزای باڵندەو ئەنفلۆنزای بەراز کە بەهۆی گۆڕانێکی بەردەوام وبنەڕەتی لە پێکهاتەی ڤایرەسی نەخۆشی یەکە هەڕەشەی نەمان لە مرۆڤایەتی دەکات. ئاژەڵ وباڵندە بەخێوکردن لەلایەن خەڵکی کوردستانەوە مێژوویەکی دێرینی هەیەو لەلایەن گوندنیشینانەوە بە پیشەیەکی سەرەکیان دادەنرێت چونکە بژێوی ژیانیان لەسەر بەندە و لە ئەنجامدا خەڵکێکی وا هەن کە خاوەن ئاژەڵێکی زۆرن وشارەزایی باشیان پەیداکردووە لە چۆنیەتی بەڕێوەبردن وبەخێوکردنیان ولەم ساڵانەی دوایی دا لە شارەکانی کوردستان تێ‌بینی ئەوە دەکرێت کە ڕاگرتن وبەخێوکردنی سەگ وپشیلەو توتی وقەل ومریشك ڕۆژبەڕۆژ ڕوو لە زیادبونن واتە هۆشیاری بەخێوکردن و بەڕێوەبردنی ئاژەڵەکان بە شێوەیەکی سەردەمیانەلە نێو هاوڵاتیاندا زیادی کردووە ولەگەڵ ئاژەڵ و باڵندەکانیان سەردانی نەخۆشخانەو کلینیکە ڤێترینەری یەکان دەکەن بەمەبەستی وەرگرتنی زانیاری

پێویست سەبارەت بە چۆنیەتی خۆپاراستنیان لە نەخۆشی یەکان, سەرەڕای ئەم پەیوەندییە کۆمەڵایەتی یەی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ, لەرووی تەندروستیشەوە پەیوەندیانرووله زیاد بوونە بە شێوەیەك ئاستی تەندروستی ئاژەڵ کاریگەری ڕاستەوخۆی دەبێت لەسەر ئاستی تەندروستی ئادەمیزاد, لەبەرئەوە هۆشیاری پزیشکی ڤێترینەری بووەتە پێویستییەك لە پێویستی یەکانی سەردەم چونکە تا تەندروستی ئاژەڵ وباڵندەکان پارێزراو نەبێت تەندروستی مرۆڤ پارێزراو نابێت.پرۆسەی خۆپاراستن لە نەخۆشی یە هاوبەشەکان لەلایەکەوە پەیوەندی بە هاوڵاتیانەوە هەیەو لەلایەکی دیکەوە پەیوەندی بەدام و دەزگاکانی حکومەتیهەرێمی کوردستانەوە هەیە, لەبەرئەوە پێویستە بەمەستی بەرزکردنەوەی ئاستی خۆپاراستن لەنێو کۆمەڵگای کوردەواری ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکرێت:

یەکەم/ بڵاوکردنەوەی هۆشیاری پزیشکی ڤێترینەری (هۆشیاری خۆپاراستن لە نەخۆشییە هاوبەشەکان) وەك پرۆژەیەکی بەردەوامسەیری بکرێت و بەبەردەوامی لە کەناڵە جیاجیاکاندا بایەخی پێبدرێت.

دووەم/ دامەزراندنی بەشێك یان مەڵبەندێك لە وەزارەتی تەندروستی بەناوی (نەخۆشییە هاوبەشەکانی نێوان مرۆڤ وئاژەڵ) بەمەبەستی بەدواداچوون ودیاری کردنی ژمارەی ئەو نەخۆشییانەی کەلە کوردستاندا بونیان هەیەو ئەنجام دانی توێژینەوەی زانستی دەربارەیان.

سێیەم/ لە وەزارەتی پەروەردە بابەتی نەخۆشییە مرۆژەڵییەکان بخرێتە مەنهەجی خوێندنەوە لەقۆناغە جیاجیاکانی خوێندن بەمەبستی ئاشنابوونی خوێندکاران هەرلە قۆناغە سەرەتاییەکانەوە بە زانیاری پێویست ودروست.

سەرچاوە:

د. فەرەیدون عبدالستار,هۆشیاری پزیشکی ڤێترینەری وڕەفتاری پیشەیی, سلێمانی,چاپی یەکەم, ٢٠١٢.